

UNIVERZITET U BEOGRADU
STUDIJE PRI UNIVERZITETU:
TERORIZAM, ORGANIZOVANI KRIMINAL I BEZBEDNOST

MASTER RAD:

DRŽAVNI UDAR U IRANU 1953.

Mentor:

Prof. dr Dragan Simeunović

Student:

Toni Prvulović 15/12T1

Beograd, 2014.

DRŽAVNI UDAR U IRANU 1953.

Sažetak: U prvom delu, autor analizira američki imperijalizam tokom XX veka i ukazuje na veliku ulogu multinacionalnih kompanija u određivanju spoljne politike SAD prema državama koje su bogate naftom. Takođe, analizira i sam pojam državnog udara. U drugom delu, analizira istorijske okolnosti u Iranu pre državnog udara. U trećem delu, fokus je na period vladavine Mohameda Mosadega u Iranu i njegov pokušaj u Savetu bezbednosti da reši englesko-iranski spor oko nafte. U završnom delu, autor opisuje tajnu operaciju „AJAKS“, kojom su zapadne tajne službe izvele državni udar u Iranu i zbacile sa vlasti premijera Mosadega.

Ključne reči:Iran, SAD, Intervencionalizam, multinacionalne kompanije, nafta, državni udar, Mohamed Mosadeg, Mosadegizam, Kermit Ruzvelt, tajna operacija „Ajaks“.

Abstract: In the first part, the author analyses American imperialism during the XX century and points to a significant role of multinational corporations in determining foreign policy of the U.S.A. toward countries that are rich in oil. He also analyses the term of a coup. In the second part, he writes about the historical circumstances in Iran before the coup. In the third part, the focus is on the period of the rule of Mossadegh in Iran and his attempt at the Security Council to resolve the Anglo-Iranian dispute over oil. In the final part, the author describes a covert operation “AJAX”, through which the western secret services carried out a coup in Iran and overthrew the Prime Minister Mossadegh from power.

Key words: Iran, USA, interventionism, multinational corporations, oil, coup, Mohammad Mossadegh, Mossadeghism, Kermit Roosevelt, a covert operation “AJAX”.

SADRŽAJ:

1. UVOD.....	4
2. IMPERIJALIZAM, MULTINACIONALNE KOMPANIJE I NAFTA.....	9
2.1 Uloga multinacionalnih kompanija.....	15
2.2 „Kiseonik“ privreda velikih sila.....	18
2.3 Konstituisanje CIA-e (tajne akcije).....	24
2.4 Pojam državnog udara.....	25
3. ISTORIJSKE OKOLNOSTI PRE DRŽAVNOG UDARA U IRANU.....	27
4. VLADAVINA MOHAMEDA MOSADEGA.....	37
4.1 Duel Britanije i Irana postaje deo šireg konflikta.....	41
4.2 Mosadeg u Savetu bezbednosti.....	44
4.3 Mosadegizam.....	47
4.4 Dvostruki pritisak na Mosadega.....	49
5. DRŽAVNI UDAR: OPERACIJA „AJAKS“.....	51
5.1 Kontinuitet ili promena američke politike prema Iranu.....	51
5.2 Priprema operacije „Ajaks“.....	57
5.3 Krah prvog pokušaja državnog udara.....	62
5.4 „Konačni udarac“.....	66
6. ZAKLJUČAK.....	71
LITERATURA.....	76
PRILOG.....	78

1.UVOD

Bliski istok predstavlja dinamičan region i poprište je viševjekovnog i višeslojnog sukoba, kao rezultat izukrštanih interesa velikih sila. Prema rečima bivšeg američkog predsednika Ajzenhauera, ovo je „strateški najvažnije područje na svetu“¹, jer se u toj oblasti nalazi polovina svetskih rezervi sirove nafte (Saudijska Arabija poseduje 21.30%, Iran 11.20%, Irak 9.30%, Kuvajt 8.20%, Ujedinjeni Arapski Emirati 7.90%)², a koja je jedan od osnovnih razloga sukoba imperijalnih moćnika. U prvoj polovini XX veka, Bliskim istokom dominirala je Britanska imperija, a njeni rukovodioci opisivali su bliskoistočna prirodna bogatstva kao „ključni plen za svaku silu koja želi da ostvari svetski uticaj i prevlast“.³ Međutim, posle Drugog svetskog rata, kontrolu nad regionom trebalo je da preuzmu Sjedinjene Države, čiji su predstavnici videli energetske zalihe Saudijske Arabije kao „zapanjujuće velike izvore strateške moći, i verovatno najveći materijalni plen u istoriji sveta“⁴, dok su celo područje smatrali „najboljim ekonomskim plenom na području stranih ulaganja“.⁵

Istaknuti američki teoretičar, Zbignjev Bžežinski, odlično je ukazao na činjenicu „da američka kontrola bliskoistočnih proizvođača nafte daje SAD indirektan, ali kritični, politički upliv na evropske i azijske ekonomije, koje su takođe zavisne od energenata uvezenih iz ovog regiona i da kontrola resursa iz Zaliva daje Sjedinjenim Državama moć *veta*, koju drugi industrijski rivali nemaju“.⁶ Ako SAD mogu da kontrolišu najveći svetski basen⁷ za snabdevanje energijom i tankerske pravce, to će im omogućiti širenje strateške moći i kritični upliv na ostale takmičare u svetu.

Ovakva razmatranja bila su u epicentru strategije SAD posle Drugog svetskog rata, kojom su pokušale da oblikuju svetski sistem podložan njihovim ekonomskim uticajima i političkom nadzoru. Strategija sistema koji ne trpi konkurenciju ni pretnje. A osnovni zadaci ove

¹Noam Čomski, *Hegemonija ili opstanak*, Rubikon, Novi Sad, 2008, str.186

² Podaci preuzeti iz tabele „World Crude Oil Reserves Selected Countries“, Prilog 1. i 2.

³ Noam Čomski, *Hegemonija ili opstanak*, str.187

⁴ Ibid, str. 186

⁵ Ibid, str. 186

⁶ Noam Čomski, *Neuspele države*, Beoknjiga, Beograd, 2010, str. 45

⁷ Na Bliskom istoku se nalazi skoro 2/3 svetskih rezervi nafte, vid.Prilog 3. i 4.

strategije globalnog upravljanja ne samo da su preživeli rano posleratno razdoblje, već su aktuelni i danas. Među njima su: 1) zadržavanje drugih centara moći unutar poretka kojim upravljaju SAD; 2) održavanje nadzora nad svetskim izvorima energije; 3) sprečavanje neprihvatljivih oblika nezavisnog nacionalizma; i 4) preovladavanje „kriza demokratije“ na neprijateljskim područjima. Važna posledica svega toga je konstantno nastojanje SAD da spreči sve pokušaje nezavisnog razvoja zemalja, koje predstavljaju njen strateški interes, a koje bi mogle postati „virus koji se širi na druge“.⁸ Jedan takav „virus“ pojavio se u Iranu početkom 50-ih XX veka u vidu Mohameda Mosadega.

Opšta hipoteza: ovim istraživanjem pokušaćemo da dokažemo da je u Iranu 1953. godine izvršena nelegalna smena premijera Mosadega putem državnog udara, zbog njegove nacionalističke politike, a koji je režiran od strane ograničenog broja aktera iz redova nosilaca državne vlasti, uz pomoć nacionalnih oružanih snaga i uz obilatu podršku stranih sila tj. američkih i britanskih obaveštajnih struktura. Svrgavanjem Mosadegove vlade i zabranjivanjem Tudeh partije, trajno je otklonjena opasnost da Iran i njegove naftne rezerve potpadnu pod kontrolu Sovjetskog Saveza.

Sadržaj rada podeljen je na četiri poglavlja:

U prvom poglavlju, *Imperijalizam, multinacionalne kompanije i nafta*, tematika rada je američki imperijalistički ekspanzionizam tokom XX veka, kao i faktori koji su uzrokovali česte promene kursa američke spoljne politike.

Na kraju XIX veka, iz straha od jačanja pomorske moći Nemačke i Japana, SAD su napustile kurs izolacionizma, i počele sa korišćenjem vojne i ekonomske moći kako bi oborile neposlušne vlade i zaštitile američke interese u svojoj neposrednoj blizini. Do II svetskog rata SAD su obarale režime drugih država manje ili više otvoreno, ali početkom Hladnog rata, i sa razvojem nuklearnog oružja, morale su da se okrenu drugačijim metodama borbe protiv Sovjetskog Saveza, pokrenuvši čitav talas tajnih državnih udara u stranim zemljama sa ciljem slabljenja sovjetske moći. Nakon implozije Sovjetskog Saveza, SAD se vraćaju staroj praksi direktnih vojnih intervencija.

⁸ Noam Čomski, *Hegemonija ili opstanak*, str. 22-23

Sjedinjene Države su istovremeno sa borbom protiv Sovjeta vodile i borbu sa državama Trećeg sveta, kojima su nametale poslušne političare naklonjene američkom kapitalu. Ekonomski su eksploatisale ove zemlje, u čemu su najvažniju ulogu imale multinacionalne kompanije, koje su postale prava prethodnica američke moći i glavni činilac u političkoj ekonomiji sveta.

Najvažniju ulogu među multinacionalnim kompanija imaju svakako naftne kompanije, jer su SAD pod konstantnim pritiskom da svojoj privredi obezbede naftu i jedan su od najvećih uvoznika nafte na svetu. Skoro do sredine sedamdesetih godina XX veka, zapadne kompanije su kontrolisale bezmalo sve rezerve nafte, a u uspostavljanju te dominacije nisu prezale ni od podmićivanja ili eliminacije vladajućih klasa u naftom bogatim zemljama. Mnogim državama naftne kompanije su umesto prosperiteta donele bedu i siromaštvo, kao i nepovratno zagađenja životne sredine.

Posle II svetskog rata, radi lakšeg ostvarivanja dominacije u svetu, SAD su stvorile Centralnu obaveštajnu agenciju - CIA, uz čiju pomoć su iznenadne političke promene putem državnih udara postale čest fenomen u zemljama Trećeg sveta. Prvi uspešno izvedeni državni udar odigrao se u Iranu 1953. godine, kada je nelegalno svrgnut premijer Mohamed Mosadeg.

U drugom poglavlju, *Istorijske okolnosti pre državnog udara u Iranu*, prikazan je kratak pregled burne istorije Irana, koji je od pamtiveka meta stranih osvajača zbog svog strateškog položaja na raskršću najvažnijih trgovačkih puteva, a u XX veku, i zbog obilja naftnih rezervi na svojoj teritoriji.

Političke tenzije u Iranu su se rasplamsale još od 1906. godine, kada je vladajuća dinastija Kajara postala instrument strane dominacije. Reformistički pokreti žestoko sukritikovali Šaha jer je rukovođenje celokupnom industrijom Irana prepustio Britancima i Rusima, čije su trupe okupirale Iran. Iranski ponos je na kratko vratio Reza Šah, ali je i on, zbog saradnje sa nacistima, bio primoran da abdicira u korist svog sina Reze Pahlavija.

Britanija je čvrsto držala u svojim rukama kontrolu nad Iranom, jer nije smela da dozvoli da tako veliko područje, koje je na putu do njihove najvrednije kolonije Indije, zapadne u kaos i anarhiju. Takođe, glavni razlog britanske dominacije bila su i bogata naftna polja, od izuzetnog značaja za britansku mornaricu i za održavanje visokog životnog standarda u Britaniji.

U takvim okolnostima strane dominacije, iranske vlade su često menjane, a svaki političar uklonjen iz javnog života čim bi pomislio da sprovede nacionalizaciju stranih firmi. Ipak, Iranci „žedni“ demokratije i pravde, nisu više želeli da u tišini podnose teror. Nisu hteli da žive u bedi uprkos tolikom bogatstvu koje poseduju i zbog toga su demonstrirali zahtevajući nacionalizaciju naftne industrije. Na krilima narodnog nezadovoljstva na vlast je 1951. godine došao Mohamed Mosadeg, simbol iranskog nacionalizma i otpora kraljevskoj i stranoj vlasti.

U trećeg poglavlju, *Vladavina Mohameda Mosadega*, govorićemo o dinamičnom životu Mosadega, koji je sazrevao u burnim vremenima iranske istorije. Bio je inspiracija svojim sunarodnicima, jer je plenio intelektom i obrazovanjem. Dva su glavna verovanja koja su oblikovala njegovu svest, strasno je verovao u vladavinu prava, kao i u ideju da Iranci moraju samostalno da vladaju svojom zemljom. Prvo uverenje ga je odvelo u sukob sa Šahom, a drugo u sukob sa Anglo-iranskom naftnom kompanijom i stranim silama. Upravo to drugo uverenje ga je koštalo političke i državničke karijere.

Uprkos mnogobrojnim poteškoćama Mosadeg je 1951. godine u parlamentu izglasan za premijera i među njegovim prvim odlukama bila je odluka da sve državne agencije raskinu ugovor sa Anglo-iranskom naftnom kompanijom. Usledila je nacionalizacija britanskih postrojenja i formiranje Narodne iranske naftne kompanije.

Eskalacija britansko-iranskog sukoba oko nafte, ubrzo je prerasla u deo šireg konflikta između velikih sila. To je bio period Hladnog rata, period sukoba između Istoka i Zapada, ali ni same saveznice Britanija i SAD nisu imale jedinstvene poglede na razrešenje ove naftne krize. Britanske težnje za vojnom intervencijom u Iranu bile su veoma jake i verovatno bi se i ostvarile da nije bilo žestokog otpora u Vašingtonu, zbog čega je Britanija bila primorana da slučaj iznese pred Savetom bezbednosti Ujedinjenih nacija.

Britanija je u Savetu bezbednosti doživela ponižavajući diplomatski poraz, dok je Mosadeg žustrom odbranom svojih stavova stekao svetsku slavu. Svi su počeli da govore o „mosadegizmu“, koji je rasplamsao antikolonijalnu mržnju u mnogim britanskim i evropskim kolonijama širom sveta. Mosadeg je postao simbol borbe za političku i ekonomsku nezavisnost, koji je inspirisao mnoge.

Nažalost, ni svetska popularnost nije mogla da ublaži dvostruki pritisak koji je trpeo Mosadeg i sa spoljašnje i sa unutrašnje strane. Pored britanskog pritiska, iznenada je i američka podrška premijeru Mosadegu opala, kao i podrška mnogih uglednih pojedinaca iz Nacionalnog fronta, njegovih dojučerašnjih saboraca, koji su dodatno pripremili teren za državni udar u režiji stranih obaveštajnih službi.

Predmet završnog poglavlja, *Državni udar: Operacija „Ajaks“*, jeste analiza faktora koji su doveli do promene američke politike prema Iranu, kao i priprema i sam tok tajne operacije kojom je smenjen Mohamed Mosadeg.

Promena ravnoteže snaga u svetu u korist SAD, završetak američke modernizacije vojnih i obaveštajnih snaga, kao i nemogućnost da se dotadašnjom miroljubivom politikom razreši naftni spor, neki su od faktora koji su uticali na promenu američke politike u korist Britanije. U Vašingtonu je doneta odluka da se Mosadegova vlada zameni nekom razumnijom vladom, koja bi rešila naftni spor i pomerila Iran daleko od Sovjeta.

Detaljan plan državnog udara osmislila su dva iskusna obaveštajna oficira Donald Vilber i Norman Darbišajr na Kipru, a u delo ga je sproveo Kermit Ruzvelt, najveći stručnjak za Bliski istok CIA-e. Plan je obuhvatao negativnu javnu kampanju protiv Mosadegove vlade, nemire plaćenih bandi koje bi preuzele kontrolu nad ulicama Teherana, zatim intervenciju potplaćenih kraljevih oficira koji su trebali da uhapsu Mosadega, i na njegovo mesto postave Fazolaha Zahedija. Kada je propao Ruzveltov plan da Majlis izglasa nepoverenje Mosadegovoj vladi, agent CIA-e se okrenuo Šahu i pokušao da ga nagovori da izda *ferman* kojim smenjuje premijera. Uprkos tvrdoglavoj neodlučnosti, Šah je na kraju potpisao ferman, ali je Nasiri, komandant Kraljevske garde, umesto da zarobi Mosadega, bio zarobljen od strane vojnika lojalnih premijeru. Tako je propao prvi pokušaj državnog udara.

Ruzvelt je odbio da prizna poraz i rešio je da proba da organizuje još jedan napad na Mosadega. Prvo je na ulice izveo plaćenike koji su podržavali aktuelnog premijera i kojima se pridružio veliki broj simpatizera komunističke Tudeh partije, ali umesto podrške oni su „zapalili“ Teheran. Zatim je na ulice izveo masu ljudi, kojoj se tobože smučilo nasilje i koja je podržavala Šaha, na čiju stranu su stale policijske i vojne snage. Ruzvelt je vešto iskoristio sukob ovih grupacija kako bi sproveo državni udar u delo.

2. IMPERIJALIZAM, MULTINACIONALNE KOMPANIJE I NAFTA

„Veliki narodi rade šta žele, a mali narodi prihvataju ono što moraju.“

-Tukidid

„Zašto jaka država napada slabiju? Obično zato što pokušava da nametne svoju ideologiju, ojača sopstvenu moć ili preuzme kontrolu nad vrednim prirodnim bogatstvima. Pomešane kombinacije ova tri faktora motivisale su Sjedinjene Države u procesu širenja svog globalnog uticaja tokom nešto više od jednog veka.“⁹

Krajem XIX veka dolazi do drastične promene kursa američke spoljne politike. Možda je glavni razlog, za napuštanja izolacije, bio u tome što se SAD nisu osećale tako sigurno kao u prošlosti. Amerikanci su bili ozbiljno zabrinuti time što je svetska ravnoteža moći ugrožena jačanjem pomorskih snaga Nemačke i Japana. Takođe, američka industrija počela je da traži nova tržišta i mnogobrojni privrednici zahtevali su od svoje vlade da obezbedi otvorenost stranih tržišta za američki kapital. Ekspanzija je bila nemoguća bez jake pomorske udarne moći, zbog čega je početkom 1881. godine Kongres odobrio velike sume novca za novu mornaricu.¹⁰ „Takva strateška promena, od defanzivne ka potencijalno ofanzivnoj mornarici, bila je polazna osnova budućeg američkog imperijalizma“.¹¹

Istorija američkog obaranja stranih vlada je duga i započela je još 1893. godine rušenjem havajske monarhije, i od tada počinje prva imperijalna faza, kada su SAD manje ili više otvoreno obarale režime (Špansko-američki rat, obaranje vlada u Nikaragvi i Hondurasu i dr.) Posle Drugog svetskog rata, izbijanjem tzv. Hladnog rata, kao i sa razvojem nuklearnog oružja, počinje druga faza, u kojoj se SAD okreću sofisticiranijim metodama borbe protiv svog ideološkog

⁹ Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, Politika, Beograd, 2006, str. 7

¹⁰ Prvi koraci Sjedinjenih Država ka prekomorskoj ekspanziji bili su aneksija ostrva Midvej (Midway Islands) i potpisivanje sporazuma sa ostrvom Samoa (Samoa), kojim su dobile pravo da uspostave pomorsku bazu u Pago Pagou (Pago Pago). Zbog izuzetnog strateškog značaja, sledeća meta bili su Havaji (Hawaii).

¹¹ vid. Henri Bemford Parks, *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*, IRO „Rad“, Beograd, 1986, str. 530-532

neprijatelja, reformišu svoj bezbednosni sistem i pokreću čitav talas tajnih državnih udara u stranim zemljama sa ciljem umanjivanja Sovjetske moći i zaustavljanja širenja komunističkog uticaja na svim svetskim meridijanima. U svetlu tih događaja, dolazi do tajne operacije CIA-e u Iranu i obaranja legitimno izabranog premijera Mohameda Mosadega, a sve pod izgovorom zaustavljanja komunizma, ali suštinski najviše u skladu sa interesima velikih multinacionalnih kompanija. Kako se dvadeseti vek bližio kraju, prikriveno ili otvoreno obaranje stranih vlada postajalo je sve teže, jer su strane vođe naučile kako da im se odupru, ali implozija Sovjetskog Saveza otvorila je put trećoj imperijalnoj fazi, tačnije omogućila je Sjedinjenim Državama da se vrate staroj navici iskrcavanja trupa na strane obale.¹²

Kroz čitav XX vek i na samom početku XXI veka, SAD su koristile svoju vojnu i ekonomsku moć, ali i svoje tajne službe, da bi oborile neposlušne vlade i zaštitile američke interese. Čak se i Monroova doktrina¹³, početkom XX veka, pokazala odličnim sredstvom ostvarivanja američkog imperijalističkog ekspanzionizma. „Sjedinjene Države stavile su svetu do znanja da se ne zadovoljavaju maksimum - Amerika Amerikancima, i da na američkom kontinentu jedino one mogu i imaju pravo da diktiraju uslove ekonomskog i političkog života. Zloupotrebljavajući Monroovu doktrinu i stapajući je sa panamerikanizmom stvorena je povoljna ideološka osnova za realizovanje pretenzija američkih militarističkih i ekonomskih krugova“. ¹⁴ Samo u periodu od 1912. do 1932. godine SAD su izvršile 85 oružanih intervencija. Uprkos sveprisutnoj želji posle Drugog svetskog rata, da se rat kao sredstvo rešavanja međunarodnih problema zauvek eliminiše, glavna karakteristika posleratnog razvoja međudržavnih odnosa bila je upravo upotreba sile. Sjedinjene Države koristile su svoju moć sa ciljem ekonomskog i

¹² Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 7-11

¹³ „Monroova doktrina“ je dobila ime po američkom predsedniku Džejmu Monrou (James Monro) koji se 1923. godine pobunio protiv intervencije evropskih država u poslovima Amerike. Monro je istakao neophodnost poštovanja tri načela: 1) zabrana dalje kolonizacije američkih država od strane evropskih država; 2) zabrana mešanja evropskih država u unutrašnje stvari američkih država i 3) izjava da se SAD neće mešati u evropske poslove ili sporove. Ali, pedesetih i šezdesetih godina XIX veka doktrina je primenjena da se potvrdi kako Sjedinjene Države imaju posebna prava na celoj Zemljinoj zapadnoj polulopti i pravo da napadnu bilo koju zemlju u Srednjoj i Južnoj Americi koja bi odbila da pruži podršku interesima i politici SAD. Kasnije je u istoj doktrini i Teodor Ruzvelt našao opravdanje za intervenciju SAD u Dominikanskoj Republici, u Venecueli, i za vreme „oslobođenja“ Paname od Kolumbije. Takođe, čitav niz budućih američkih predsednika (najzapaženiji Vilijam Taft, Vudro Vilson i Frenklin Ruzvelt) oslanjao se na ovu doktrinu kako bi razgranao aktivnosti Vašingtona sve do kraja II svetskog rata. Nakon rata, tokom druge polovine dvadesetog veka SAD su iskoristile komunističku pretnju da bi opravdale ekspanziju na zemlje širom zemaljske kugle. (Džon Perkins, *Ispovesti ubice ekonomija*, PLATO, Beograd, 2012 str. 37-38)

¹⁴ Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, ZAD, Beograd, 1996, str. 20

političkog podređivanja drugih, naročito malih i nerazvijenih zemalja.¹⁵ „Uvek su svoje intervencije uvijale u plašt retorike nacionalne bezbednosti i oslobođanja, a u suštini su, dejsstvovale najviše iz ekonomskih razloga, naročito da bi uspostavile, potpomogle i odbranile pravo Amerikanaca da obavljaju poslove širom sveta bez ikakvog mešanja.“¹⁶

Svoje ekspanzionističke težnje SAD su najpre ispoljile prema zemljama Latinske Amerike, a zatim i jugoistočne Azije. Uprkos protivljenju ostalih sila, uspešnom kombinacijom „diplomacije dolara“ i sile, nezaustavljivo su sebi krčile put ka svetskoj pozornici.¹⁷ U većini slučajeva, dolazilo je do poklapanje interesa krupnog kapitala, tj. multinacionalnih kompanija, sa spoljnom politikom SAD. Multinacionalne kompanije i ljudi koji su ih vodili, nagomilale su ogromno bogatstvo, ali i politički uticaj, a važni položaji u Vašingtonu bili su rezervisani za njihove prijatelje i pristalice. Korporativni kapital postaje odlučujuća sila u svetskim poslovima, i mnoge kompanije su očekivale da američka vlada mora da zastupa njihove interese u inostranstvu, a ako je neophodno, čak i da „zameni“ sve neposlušne lidere koji odbijaju saradnju. Čitav niz predsednika izjednačavao je državne interese sa ekonomskim interesima najjačih korporacija.¹⁸ Američki ekonomski monopolisti širili su prostor za američko političko prisustvo; tako su recimo u Meksiku ovladali petrolejskom industrijom i nalazištima ruda, dok su američke banke obezbedile moćan uticaj na meksičku privredu; na Kubi su američke kompanije gospodarile industrijom šećera; čitav niz zemalja (Venecuela, Dominikanska Republika, Peru, Nikaragva, Honduras) stavljen su u zavisn položaj u odnosu na privredu SAD, a sve je to pratilo i političko mešanje u njihova unutrašnja pitanja.¹⁹

Sjedinjene Države nisu odustajale od dugo očekivanog cilja da postanu sila koja će učestvovati u rešavanju svih važnijih svetskih pitanja. Međutim, do kraja I svetskog rata, morale su da izbegavaju direktan sukob i da nastoje da ostvare što više u odmeravanju snaga tadašnjih dominantnih sila. Predsednik Vudro Vilson²⁰, i pored toga što je insistirao na održanju mira u međunarodnim odnosima, nije mogao zemlju da sačuva od ratnog vihora. SAD su zbog ugroženosti sopstvenih interesa stupile u rat aprila 1917. godine na strani zapadnih saveznika, jer

¹⁵ Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 17-19

¹⁶ Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 9

¹⁷ Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 20-21

¹⁸ Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 9

¹⁹ Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 21

²⁰ Vudro Vilson (Woodrow Wilson) je bio 28. predsednik SAD, u periodu od 1913. do 1921. godine

su se bojale da bi nemačka pobjeda na kraju ugrozila i njihov opstanak, a drugim delom i zbog finansijskog interesa, jer su uložile značajnu količinu kapitala u svoje saveznike.²¹ Zahvaljujući ogromnim državnim izdvajanjima za ratnu privredu, ekonomska situacija u SAD doživela je snažan „procvat“. Sve grane teške industrije ojačale su svoju moć, čime je nastavljena koncentracija kapitala u rukama američke buržoazije, dok su SAD prerasle u glavnu zemlju izvoznicu kapitala.²²

Posle rata nastavljen je intenzivni ekonomski razvoj SAD, posebno je ojačao izvoz industrijske robe, dok je svoju novonastalu moć na političkom planu Vudro Vilson iskoristio da inicira stvaranje organizacije Društva naroda, koja je zamišljena kao garant nezavisnosti i teritorijalnog integriteta država u svetu. Pored ovoga, ta organizacija trebalo je da obezbedi ravnotežu sila koja je nastala posle podele sveta u toku Prvog svetskog rata. Za Vilsona je Društvo naroda bilo moćna poluga za jačanje hegemonije SAD, ali i sredstvo za sprečavanje jačanja boljševizma. Ali, pobedom konzervativnih snaga na izborima 1920. godine, SAD se vraćaju u stanje izolacionizma, isključuju se iz svetske borbe za hegemonijom, dok Ustav Društva naroda potvrđuje hegemoniju Engleske i Francuske.²³

U periodu između dva svetska rata, SAD prolaze kroz najveću finansijsku krizu u istoriji svoje zemlje, ali pobedom Franklina Delano Ruzvelta²⁴ i njegovim programom Nju dila (New Deal), država je intervenisala u sve ključne grane američke privrede i uložila više od deset milijardi dolara, zahvaljujući čemu je izvukla zemlju iz ekonomskog kolapsa. Takođe, ne samo da su američki bankari investirali u oporavak sopstvene privrede, nego su ogromnim kreditima finansirali i ponovno uzdizanje Nemačke, koja se, uprkos porazu u I svetskom ratu, za jedan relativno kratak vremenski period pretvorila u vodeću evropsku vojnu silu.²⁵ SAD su u tome videle svoje ciljeve, jer pored odličnog profita, s jedne strane, jačanjem Nemačke stvarala se sa druge strane odlična brana Sovjetskom Savezu i jačanju radničkog pokreta u Evropi.²⁶ Ipak, u

²¹ Sjedinjene Države su utrošile na rat 351 milijardu dolara i pozajmile više od 10 milijardi dolara svojim saveznicima.

²² Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 22-23

²³ Ibid, str. 23-24

²⁴ Franklin Delano Ruzvelt (*Franklin Delano Roosevelt*) je bio 32. predsednik SAD u periodu od 1933. do 1945. godine.

²⁵ Prema nekim podacima iz 1945. godine, 171 američka kompanija imala je investiran kapital u privredu Nemačke.

²⁶ Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 25-26

novim uslovima, ojačana Nemačka imala je sopstvene ambicije i brzo je istakla svoje agresivne težnje i zahteve za novom podelom sveta.²⁷ Sukob je bio neminovan.

Za razliku od perioda posle završetka I svetskog rata, kada su se SAD povukle u stanje izolacionizma, posle završetka II svetskog rata one preuzimaju dominantnu ulogu u međunarodnoj areni. I ovom prilikom su iz rata, za razliku od evropskih zemalja koje su bile opustošene, izašle osnažene, pre svega zahvaljujući profitima vojno industrijskog kompleksa, što je dovelo do toga da SAD postanu predvodnica kapitalističkih zemalja. Ipak, nasuprot njima stvoren je jedan blok socijalističkih zemalja na čelu sa Sovjetskim Savezom, i neminovno je otpočeo sukob ovih dijametralno suprotstavljenih sistema, tzv. Hladni rat.²⁸

Posle učvršćivanja u istočnoevropskim zemljama, izuzev Čehoslovačke, SSSR je prešao u ofanzivu na širem međunarodnom planu.²⁹ Okolnosti poput vidno ispoljenog ekspanzionizma SSSR-a, zadržavanja jakih oružanih snaga i oslanjanja na njih, kao i na militantni “međunarodni komunizam” u uspostavljanju svetske dominacije, zabrinule su SAD, koje su pohitale da nađu odgovarajuće protivmere.³⁰ Trumanova administracija odabrala je sledeće metode: 1) pružanje ekonomske i vojne pomoći svojim saveznicima i ugroženim režimima; 2) bolje unutrašnje organizovanje i vojno jačanje SAD; 3) izgradnju vojnog savezništva sa drugim zemljama; 4) pojačano vojno angažovanje. Došlo je do obznanjivanja takozvane Trumanove doktrine³¹, do sprovođenja Maršalovog plana i osnivanja NATO-a 4. aprila 1949. godine³², ali i drugih vojnih saveza (ANZUS, SEATO, CENTO), čime je praktično stvoren obruč oko Sovjetskog Saveza.

²⁷Sve kapitalističke zemlje su težile da imaju što više kolonijalnih poseda, iz kojih su crpile sirovine za svoj ekonomski prosperitet, što je, na početku XX veka, dovelo do podele sveta između Engleske, Rusije, Francuske, Nemačke, SAD i Japana. Više od 1/3 tadašnje svetske populacije i preko 65 miliona kvadratnih kilometara nalazilo se u kolonijalnom posedu ovih šest zemalja pred I svetski rat. Porazom u ratu, nemačke kolonije pripale su Engleskoj, Francuskoj i Japanu, a i Rusija je izgubila značajan broj svojih kolonija. Međutim, takva podela sveta izazvala je jako nezadovoljstvo Nemačke i uzroci koji su doveli do I svetskog rata izazvali su i II veliki rat. (Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 26-27)

²⁸ Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 28-29

²⁹ SSSR je pokušao da ojača svoje pozicije i uspostavi dominaciju i u Turskoj, Iranu i Finskoj. Pod pritiskom Sovjeta, 1947. godine svrgnuta je vlada Tomasa Masarika u Čehoslovačkoj. Godine 1948. SSSR je izvršio blokadu Berlina, a imao je i odlučujući uticaj na komuniste u Francuskoj, Italiji, Španiji, ali i u Jugoslaviji i Kini. (Todor Mirković, *Strategije i ratne doktrine supersila i blokova*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2003, str. 30)

³⁰Todor Mirković, *Strategije i ratne doktrine supersila i blokova*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2003, str. 32

³¹ Trumanova doktrina podrazumevala je kombinovanu upotrebu političkih, ekonomskih, i vojnih sredstava u sprečavanju širenja međunarodnog komunizma. U skladu da ovom doktrinom SAD su pružile značajnu pomoć (oko 400 miliona) Grčkoj i Turskoj i sprečile da ove zemlje potpadnu pod sovjetsku sferu uticaja.

³²vid.Todor Mirković, *Strategije i ratne doktrine supersila i blokova*, str. 33

Trumanovom doktrinom počeo je širi angažman SAD u svetu, a njena suština je u tome da se umesto „Pax Britanaca“ zavede „Pax Amerikanaca“ u Sredozemlju, ali i u drugim područjima (Istočna Evropa, Severna Koreja, Iran). Trebalo je vojnom silom, uspostaviti opšti položaj i prevlast u svetu. Ove ideje nisu imale za cilj samo obnovu Zapadne Evrope (kojoj su Sjedinjene Države dale preko dvadeset milijardi dolara) već i pomoć svim slobodnim zemljama koje su bile ugrožene komunizmom. Truman je uveo Ameriku u Hladni rat angažovanjem američkih trupa u Korejskom ratu, a njegova strategija „zadržavanja“ (*strategy of containment*)³³ postala je u drugoj polovini XX veka pravi „kamen temeljac američke spoljne politike“.³⁴

Stavovi Džordža Kenana³⁵, idejnog tvoraca „teorije zadržavanja“, prerastaju u zvaničnu politiku SAD prema Sovjetima. Kenan je objasnio srž američke politike u Latinskoj Americi i drugim delovima sveta, istakavši da: „zaštita naših sirovina mora biti glavna briga – naše sirovine slučajno su negde drugde i glavna pretnja američkim interesima su domorodački a ne zastrašujući strani neprijatelji (SSSR), koje potežemo kada se razlozi intervencije pripremaju za javnost. Prema tome konačan odgovor u Latinskoj Americi mogao bi da bude neprijatan, represija policije koju sprovode lokalne vlasti. Oštre represivne mere vlada ne treba da izazivaju sumnje, sve dok su rezultati u skladu sa našim ciljevima. Uopšteno govoreći, bolje je imati jak režim na vlasti, nego liberalnu vladu, ako je slobodoumna, opuštena i pod uticajem komunista. Termin 'komunista' ima tehnički smisao u krugovima koji se bave planiranjem, kao što su mediji i izlaganja, podrazumevajući vođe radnika, seoske aktiviste, borce za ljudska prava, sveštenike koji čitaju jevanđelja seljacima i organizuju grupe za samopomoć, koje su zasnovane na pacifističkim porukama i drugim pogrešnim prioritetima“.³⁶ Američkim interesima najviše prete radikalni i nacionalistički režimi i zbog toga je „vodeća briga kreatora politike posle II svetskog rata bila, kako su je zvaničnici Stejt departmenta nazvali, filozofija novog nacionalizma, koji

³³ Reč „containment“, prevodi se kao „zadržavanje“, a pojam „strategy of containment“ kao „strategija zadržavanja“. Mada se u našoj literaturi javlja i prevod reči kao „zaprečavanje“, „obuzdavanje“ komunizma, zavisno od konteksta u kojem se reč koristi. Kada je, na primer, reč o suprostavljanju agresiji SSSR-a uz pomoć široko razvijene mreže komunističkih i radničkih partija u prvim godinama posle Drugog svetskog rata, reč „obuzdavanje“ odgovara smislu. Međutim, u uslovima uspostavljanja ravnoteže snaga i izvršene raspodele sfere uticaja, više je odgovarala reč „zadržavanje“ (širenje prisustva i uticaja SSSR-a izvan zone vlastitog uticaja).

³⁴ Dragan Živojinović, „U. S. National Security Council: origins, purpose, and perspectives“, in: Mireille Radoi (ed), *MY USA: Views on American National Security and Foreign Policy*, TRITONIC, Bucharest, 2007, p. 138

³⁵ Džordž Kenan (*George Kennan*) američki diplomata, politikolog i istoričar, (osnivač) tvorac „Teorije obuzdavanja“.

³⁶ Noam Čomski, *Snovi i nadanja*, Vulkan, Beograd, 2013, str. 31

obuhvata politike smišljene da dovedu do veće distribucije bogatstva i da povećaju životni standard masa“.³⁷ To je u suprotnosti sa politikom američkih kompanija koje samo teže maksimizaciji profita. Ekonomski racionalizam diktira da korist prvo moraju da imaju američki investitori i da se zemlje Latinske Amerike moraju suzdržavati industrijskog razvoja koji ugrožava američke interese. Trebalo je zabraniti ekonomski nacionalizam u svim oblicima, a to se odnosilo na ceo svet. „Na svim drugim mestima bilo je, takođe, neophodno disciplinovati zemlje koje mogu doći u iskušenje da podivljaju od fanatičnog nacionalizma i probaju da kontrolišu sopstvene resurse“.³⁸

U postizanju ovakvih spoljnopolitičkih ciljeva SAD su razvile širok dijapazon sofisticiranih metoda i sredstava (propagandne napade, subverzije, režirane državne udare) kojima su kontrolisale i potčinjavale ostale zemlje, ali su isto tako u mnogim slučajevima primenjivale i grubu silu, putem direktnih vojnih intervencija u inostranstvu. Politika sile postala je redovna praksa i glavna karakteristika međunarodnih odnosa posle II svetskog rata.

2.1 Uloga multinacionalnih kompanija

Glavna karakteristika strategije zapadnih zemalja u nadmetanju sa socijalističkim zemljama, tokom Hladnog rata, bila je iskorišćavanje ekonomskih prednosti i podsticanje trke u naoružanju, kako bi se na taj način onemogućilo Sovjetskom Savezu da svoju energiju i novac troši na aktuelne privredne probleme. Istovremeno sa tom borbom, SAD su vodile i borbu sa nedovoljno razvijenim državama Trećeg sveta, ekonomski ih izrabljivale, uplitale se u njihov društveno–ekonomski život, sprečavajući sve nepoželjne snage, nenaklonjene američkom kapitalu, da dođu na vlast.³⁹

U takvoj strategiji multinacionalne kompanije, kao i razne međunarodne ekonomsko–finansijske institucije imale su, a imaju i danas, nezamenljivu ulogu. Postale su institucije koje države koriste da bi zgrabile bogatstvo. Većina je pod kontrolom moćnih krugova najrazvijenih

³⁷Noam Čomski, *Snovi i nadanja*, str. 31

³⁸Ibid, str. 31-32

³⁹ vid. Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 47-48

zemalja, pre svega SAD. One su postale prava „prethodnica američke moći i usprotiviti se njima, znači usprotiviti se SAD“.⁴⁰

„Nije nikakva tajna da je američka ekonomija u velikoj meri u rukama privatnih kompanija. Još 1890. godine procenjeno je da je $\frac{3}{4}$ nacionalnog bogatstva u rukama ovih kompanija. Korporativna kontrola američke ekonomije, na početku XX veka, bila je toliko velika da ju je Vudro Vilson opisao kao veoma različitu Ameriku od one stare... po njemu nema više prizora pojedinačnog preduzeća...pojedinačne prilike i pojedinačnog postignuća, već Amerikom dominiraju male grupe ljudi, korporativni menadžeri, koji poseduju moć i kontrolu nad bogatstvom i državnim poslovanjem, postajući suparnici i samoj vladi tj. sve više njeni gospodari“.⁴¹

U periodu posle II svetskog rata došlo je do još veće industrijske i finansijske koncentracije kapitala. Interesantan je podatak da su u posleratnim godinama, za svega dve decenije, 200 najvećih američkih korporacija imale većeg učešća od 65% u ukupnom industrijskom kapitalu zemlje. Granice SAD odavno su postale tesne, tako da su ove megakorporacije svoje poslovanje proširile do najzabačenijih delova sveta. Motivi su bili mnogobrojni, pored maksimizacije profita, tu su i širenje tržišta, novi izvori sirovina, jeftina radna snaga u inostranstvu, poreske uštede, izbegavanje jake konkurencije, koja postoji na domaćem tržištu itd. Skoro svi kreatori američke politike blagonaklono su gledali na povećanje ekonomske moći u inostranstvu svojih multinacionalnih kompanija, jer su u njima prepoznali moćno sredstvo za širenje američkog uticaja u svetu.⁴² Pojedine korporacije toliko su uvećale svoju moć, da su se povezale i formirale oligopolske pozicije na svetskom tržištu⁴³, što je drastično uvećalo njihov profit. Međutim, glavni problem je u tome što najviše profita odlazi u privredu „centara“, a ne u privredu „zavisnih“ zemalja. Periferiji ostaje samo zagađenje i siromaštvo, jer se novac od izvoza sirovina ne koristi za njihov prosperitet.⁴⁴ Time je klasičnu kolonijalnu eksploataciju zamenila savremena legitimna eksploatacija, bez primene vojno-političkih sredstava. Izvlačenje profita je krajnje jednostavno, iz nerazvijenih zemalja se uvoze sirovine ili polufabrikanti, dok im se vraćaju

⁴⁰Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 9

⁴¹Noam Čomski, *Snovi i nadanja*, str. 36

⁴²Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 50

⁴³Na primer, IBM kontroliše više od 1/3 svetskog tržišta računara, sedam naftnih kompanija poseduje 2/3 svetskih rezervi nafte i gasa, tri najveće automobilske kompanije zauzimaju polovinu svetskog tržišta itd.

⁴⁴vid. Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 49

finalni proizvodi po znatno skupljim cenama. Tako su SAD u periodu 1946 – 1967. godine izvukle 14,8 milijardi dolara iz Latinske Amerike, a reinvestirale svega 4,4 milijarde dolara u isti region.⁴⁵ Ipak, ne samo da su zemlje Trećeg sveta postale zavisne od inostranog kapitala, nego su i najrazvijenije zemlje postale krajnje zavisne od njihovih sirovina. Svako podizanje cena tih sirovina izaziva oštre reakcije najmoćnijih i zbog toga razvijene zemlje nastoje da budu direktno prisutne u zemljama bogatim sirovinama.⁴⁶

Težnja za profitom rezultuje saradnjom rukovodstva mnogobrojnih multinacionalnih kompanija sa diktatorskim režimima širom sveta, kojima pružaju otvorenu vojno-političku podršku uprkos teroru koji vrše nad sopstvenim građanima. Pored klasičnih ekonomskih i vojnih sredstava koje razvijene zemlje koriste u potčinjavanju periferije, sve više primenjuju i manje očigledna obaveštajna, ideološka, religijska i kulturna sredstva. Monopolom nad sredstvima masovnih komunikacija, multinacionalne kompanije kreiraju sistem vrednosti i način života u nerazvijenim zemljama. Skoro 90% svih svetskih патената je u rukama bogatih, koji poseduju monopol nad vrhunskom tehnologijom, dok periferne zemlje dobijaju samo „prljavu“ tehnologiju.⁴⁷

Ekonomski rast glavnih korporacija jedne zemlje direktno jača moć te države, jer one predstavljaju najvažniji izvor moći, dok je država najvažniji instrument vladajuće klase. Često multinacionalne korporacije oblikuju spoljnu politiku matične države prema pojedinim zemljama.⁴⁸ Rukovodeći ljudi u kompanijama brzo su shvatili da im njihova finansijska moć, udeo u stvaranju GDP-a, doprinosi državnom budžetu, omogućavaju da utiču na kreatore politike, kako na domaćem terenu tako i u inostranstvu. Sve to im služi kao osnova za ostvarivanje uticaja u svetskim poslovima. Zbog toga mnoga rukovodstva ističu „da se ona u inostranstvu suprotstavljaju iracionalnom nacionalizmu, čiji je cilj da se spreči gospodstvo multinacionalnih kompanija na domaćem terenu. Taj nacionalizam svakako je najprisutniji u nedovoljno razvijenim zemljama koje sve više uviđaju da te kompanije ne donose najefikasniju upotrebu

⁴⁵Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 55

⁴⁶vid.Ibid, str. 55-56

⁴⁷vid.Ibid, str. 56-58

⁴⁸vid.Ibid str. 64-65

zemlje, kapitala, rada i ideja, već najvećim delom donose grube vidove izrabljivanja i eksploatacije“.⁴⁹

Dakle, „multinacionalne kompanije su zauzele dominantan položaj i postale glavni činilac u političkoj ekonomiji sveta. Kontrolišu 1/3 svetske proizvodnje⁵⁰, ali su takođe ovladale i mnogim područjima kao što su izvori energije, rudnog bogatstva, agrara, raznih prirodnih sirovina itd“.⁵¹

Pored multinacionalnih kompanija, ogromne profite u nerazvijenim zemljama ostvaruju i svetske banke, koje zahvaljujući nedostatku finansijskog kapitala u ovim zemljama, putem kredita uspevaju da uspostave kontrolu nad njihovim privredama. Samo iz Latinske Amerike, svetske banke su putem lihvarskih kamata izvukle preko 200 milijardi dolara, što je manji deo ukupnog preostalog duga od 500 milijardi dolara (podaci iz 1987. godine). Sve ovo potvrđuje da bogati napreduju samo ako eksploatišu siromašne.⁵²

2.2 „Kiseonik“ privreda velikih sila

Jedna od ironija zemalja koje su bogate naftom ogleda se u tome da mnoge od njih nisu bogate i da nafta donosi daleko više problema nego prosperiteta. „Širom sveta nafta predstavlja mašinu sudbine. Nafta je kiseonik globalne ekonomije. Nafta vas može učiniti bogatim, nafta vas može učiniti siromašnim, nafta može doneti rat, nafta može doneti mir, a nafta može i definisati svet poput glečera koji su to činili tokom Ledenog doba. Ako razumemo unutrašnji mehanizam ove mašine onda možda možemo otkriti red u svetu haosa. Međutim, razumevanje unutrašnjeg mehanizma nikako nije jednostavan zadatak, jer imamo mnogo promenljivih delova, koji su u konstantnom pokretu, i zbog kojih je jednostavna montaža prosto nemoguća“.⁵³

⁴⁹ Ibid, str. 59

⁵⁰ Prema podacima iz 1984. godine, 200 najvećih kompanija imale su ukupnu zaradu od 2.940 milijardi dolara, što je 26% svetskog GDP-a. Od 200 najvećih kompanija 51,5% su bile američke, 18% japanske, 9% nemačke, 5,5% britanske itd. (Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 71)

⁵¹ Radomir Milašinović, *Američki pohod na svet*, str. 69

⁵² vid.Ibid, str. 60-61

⁵³ Peter Maass, *Crude World – The Violent Twilight of Oil*, Random House, New York, Toronto, 2009, p. 6

Postavlja se pitanje: kako je moguće da nafta za neke zemlje koje je poseduju predstavlja pravi blagoslov, dok za druge ne? Kako je Južna Koreja postala pravi ekonomski tigar, kada ni ne poseduje naftne rezerve ili Japan, čije su rezerve nafte minimalne? U drugoj polovini XX veka, njihov prosperitet je mnogo veći od zemalja, poput Iraka, Irana, Nigerije, koje predstavljaju velike izvoznike nafte. Odgovor leži u nečemu što ekonomisti nazivaju "sirovinska kletva", tj. zemlje koje su veliki izvoznici sirovina, nafte ali i prirodnog gasa, dijamanta i drugih minerala, koje uprkos velikom izvozu, imaju nizak stepen razvoja, visok stepen korupcije, malo slobode a mnogo sukoba. Novac prikupljen prodajom sirovina, vlade ovih zemalja troše nenamenski i nevešto, a ogroman deo različitim koruptivnim kanalima ostaje kod privatnih lica. Petro-dolari mogu učiniti članove ovakvih vlada enormno bogatim, ali ih ne mogu učiniti poštenijim, efikasnijim ili inteligentnijim, uglavnom se dešava suprotno.⁵⁴

Sudbina zemalja koje poseduju naftu je raznolika: u pojedinim zemljama dogodile su se strane vojne intervencije, u drugima caruje siromaštvo, dok u trećim državama dominira fundamentalizam ili građanski rat, tj. sveopšta anarhija. Postoje i one kojima je nafta donela neslućeni prosperitet, poput Kuvajta, Bahreina, Ujedinjenih Arapskih Emirata. Norveška je poseban slučaj, ona poseduje ogromne količine nafte i gasa, ali i otvoren politički sistem i fleksibilnu ekonomiju. Ako je nafta poput droge, kao što neki kažu, možemo reći da u različitim zemljama, dok puni državne blagajne, izaziva i različite pozitivne i negativne posledice.

Postoji još jedan set pitanja, u ovoj uzročno-posledičnoj formuli, jer nafta određuje sudbinu ne samo zemalja izvoznica nafte, već i zemalja uvoznica. Postoji bojazan da će i u XXI veku zemlje, koje su najveći svetski uvoznici nafte, proliti mnogo nevine krvi širom sveta i žrtvovati svoje političke i moralne norme zarad nafte. Ipak, najgore od svega, celokupna planeta je ugrožena i u eri klimatskih promena, nije bitno gde živite, jer su svi ugroženi globalnim zagrevanjem, koje uzrokuje sagorevanje fosilnih goriva. Istina je da crna magija oblikuje naš "sirovi svet".⁵⁵

Sjedinjene Države su svakako najveći uvoznik nafte u svetu, ali i treće po proizvodnji nafte (proizvode oko 8 miliona barela dnevno).⁵⁶ Sve američke naftne kompanije moraju da

⁵⁴ Peter Maass, *Crude World – The Violent Twilight of Oil*, p. 7

⁵⁵ Ibid, pp 7-9

⁵⁶ Ibid, p. 105

egzistiraju sa ogromnim pritiskom potražnje za naftom na domaćem tržištu. Zbog toga se najčešće ni ne trude da u inostranstvu nađu bolje, efikasnije i manje korumpirane vlade, da bi sa njima sarađivale. Ako se naftne kompanije nađu u finansijskim problemima, one neće oklevati u „rezanju“ troškova, a u inostranstvu su praktične i moralne granice u rezanju troškova još niže.⁵⁷ Ako imaju naftnu platformu u stranoj zemlji i moraju da ispuštaju štetne hemikalije u vodu, one će to i uraditi. Ako moraju da napuste neku fabriku zbog enormnog zagađenja, one će to i uraditi. Ako moraju da zaposle radnike da rade u nezdravim uslovima, one će to i uraditi, i u svim tim prilikama rukovodstvo kompanija rado će okrenuti glavu i sa izgovorom kako nije to njihov problem.⁵⁸

Naftne kompanije često ističu da one „proizvode“ naftu, ali suština je da one ne proizvode ništa, one samo, uz prethodnu saglasnost Vlade na čijoj teritoriji se nafta nalazi, izvlače ovu cenjenu tečnost iz zemlje. Proces izvlačenja, prerađivanja i transporta nafte do rafinerija izuzetno je komplikovan i naporan, ali su profiti enormno veliki. Međutim, profit zavisi pre svega od dozvole da se vrši sama eksploatacija. O sudbini kompanije ne odlučuje kupac već predsednik, ministar, senator, gradonačelnik ili član kraljevske porodice, koji odobrava licencu za eksploataciju. Ključ je u rukama onog koji daje dozvolu. Ne bi bilo problema niti podmićivanja da su sve rezerve nafte smeštene na teritoriji Norveške ili Kanade, u zemljama sa stabilnim vladama koje su imune na podmićivanje, u kojima se firme nadmeću oko dozvola putem otvorenog procesa nadmetanja, fer pleja i gde moraju da se odgovorno ponašaju. Ali, Norveška i Kanada su izuzeci, većina naftnih rezervi se nalazi na teritoriji zemalja čije vlade su visoko korumpirane, u kojima predstavnici naftnih kompanija moraju da pregovaraju sa različitim tiranima na vlasti, ne bi li došli do dozvola za eksploataciju. „Zamislite samo predstavnike kompanije Intel da svoju fabriku čipova izgrade u Ekvatorijalnoj Gvajani, tako nešto je nezamislivo, dok predstavnici naftnih kompanija ne mogu da biraju sa kim će poslovati, oni moraju da posluju gde god postoji nafta“.⁵⁹

Do sredine sedamdesetih XX veka, zapadne naftne kompanije kontrolisale su skoro sve svetske rezerve nafte i gasa. Trgovinom naftnih derivata dominiraju sedam najvećih naftnih kompanija, tzv. „Sedam sestara“ (*Seven Sisters*), koje čine međunarodni naftni kartel. To su

⁵⁷vid.Ibid, pp. 105-106

⁵⁸Peter Maass, *Crude World – The Violent Twilight of Oil*, p. 98

⁵⁹Ibid, p. 108

Exxon, Texaco, Socal, Gulf, Mobile, British Petroleum (bivša Anglo-iranska naftna kompanija) i Shell. Prve pet su američke, šesta britanska, a Shell je u vlasništvu Holandije (60%) i Engleske (40%). Godine 1952. ove kompanije su posedovale 50% svetske proizvodnje sirove nafte. Dalje, posedovale su 57% svih naftnih rafinerija, 2/3 svetskih tankera za prevoz nafte, sve glavne naftovode van SAD i prodaju nafte širom sveta.⁶⁰ Takav međunarodni naftni kartel imao je sveukupnu kontrolu nad naftnim nalazištima, rafinerijama, distributivnom infrastrukturom, tj. dominaciju nad svetskim tržištem. U Kuvajtu, BP i Gulf imaju odlučujući paket akcija u kuvajtskoj naftnoj kompaniji, i koncesija na eksploataciju do 2026. godine. U Iraku, BP, Francuska petrolejska kompanija i Šel poseduju po 23.75%, dok je preostalih 23.75% naftnih rezervi u rukama Mobile Oil i Standard Oil-a. Dok u Saudijskoj Arabiji četiri američke kompanije (Standard Oil Company of California, Standard Oil Company of New Jersey, Texaco i Mobile Oil Company) poseduju arapsko-američku naftnu kompaniju (Aramco), koja ima koncesiono pravo na naftu do kraja XXI veka. Serijom ugovora i zajedničkih poduhvata ove kompanije u potpunosti su kontrolisale proizvodne kvote i cene nafte na svetskom tržištu.⁶¹ Međutim, zahvaljujući nacionalizmu i nacionalizacijama, zapadne kompanije danas kontrolišu manje od 15% svetskih rezervi. Nalazišta su sada u rukama državnih kompanija poput Saudi Aramco-a, Gazprom-a, Nacionalne Iranske naftne kompanije, Kineske nacionalne naftne korporacije. Najveća zapadna naftna kompanija – Exxon ne nalazi se čak ni među prvih deset najjačih na svetu. Nacionalne kompanije u državnom vlasništvu su u potpunosti preuzele kontrolu i one sad utvrđuju pravila, a nekada moćne zapadne kompanije danas su radije preduzimači nego vlasnici.⁶²

Ipak, primeri Nigerije⁶³ i Iraka, možda najslikovitije opisuju „sirovinsku kletvu“ koja je poput one u Iranu odredila sudbinu ovih zemalja.

⁶⁰Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, p. 17

⁶¹Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, *Studies in Comparative International Development*, Volume 24, Issue 2, (2002), pp. 16-18, <http://link.springer.com/article/10.1007/BF02687169>, 07.05.2014.

⁶²Peter Maass, *Crude World – The Violent Twilight of Oil*, p. 116

⁶³Kada su geolozi iz kompanije Šel, početkom 1960-ih, otkrili isplativi način eksploatacije nafte u Nigeriji, zemlja je imala zdravu ekonomiju i industrijski sektor u usponu. Posle uspešne borbe za nezavisnost smešila joj se svetla

Najveći problem Nigerije nije korupcija, već enormno zagađenje životne okoline, koje nastaje kao posledica eksploatacije nafte. U procesu vađenja nafte, problem stvara i prirodni gas koji izlazi zajedno sa naftom tzv. „prateći gas“. Pred firmama koje se bave eksploatacijom stoji nekoliko rešenja, ili da taj gas transportuju negde do potrošača, da ga ponovo vrata u zemlju ili da ga spale. Prva opcija zahteva milione dolara za izgradnju gasovoda, druga napredne, ali skupe, tehnologije. Spaljivanje gasa je najjeftinija opcija. Krajnje jeftina za naftne kompanije, ali ne i za lokalno stanovništvo, jer izaziva veliko zagađenje prirodne sredine, globalno zagrevanje i efekat staklene bašte, kao i mnogobrojne bolesti kod ljudi, počev od kardio-vaskularnih problema, do raka, leukemije, bronhitisa, problema sa reprodukcijom i dr.⁶⁴

Jasno je da je „sirovinaska kletva“ značajno uništila život i privredu Nigerije, a isto je učinila i u iračkom slučaju.

Tokom osmogodišnjeg konflikta između Irana i Iraka od 1980. do 1988. godine, jednog od najkrvavijih posle Drugog svetskog rata, SAD su obilatopomagale Sadama Huseina. Takođe, izostala je i osuda američke administracije zbog upotrebe hemijskog oružja protiv iranskih trupa i civila, jer dokle god je Sadam napadao Iran, zakletog neprijatelja SAD, i prodavao naftu Vašingtonu, bio je poželjan partner. Međutim, nepromišljenim napadom na Kuvajt, Sadam je ugrozio svoju poziciju „voljenog saradnika“. Kuvajt poseduje 100 milijardi barela nafte, skoro

budućnost. Ljudi u Nigeriji poverovali su da će novootkriveno "crno zlato" još više doprineti njihovom prosperitetu, ali, desila se upravo suprotna stvar, i pored obimne eksploatacije nafte i milijardi dolara koje su investirane u delti Nigera, nafta je značajno ubrzala nacionalni sunovrat. Započelo je sa mirnim protestima, na koje je država odgovorila represijom. Formirane su posebne policijske jedinice da se bore protiv pobunjenih sela, ali su se i ove jedinice odmetnule i počele da se međusobno sukobljavaju oko teritorije, da otimaju strane radnike i traže otkup, daseku naftovode... Neke od tih policijskih jedinica pretvorile su se u prave gangsterske grupacije, a međunarodne kompanije su dolivale ulje na vatru, finansirajući i redovnu vojsku, koja je trebalo da štiti naftovode, kao i odmetnute jedinice milicije, koje su bile plaćene da ne napadaju naftovode. Nastala je potpuno konfuzna situacija, u kojoj nije bilo jasno da li se vojska i pobunjenici međusobno bore ili zajedno posluju. Odgovor je verovatno i jedno i drugo. Time se zemlja, od skoro 150 miliona stanovnika, umesto sveopšteg razvoja suočila sa totalnim religijskim, kulturnim i etničkim haosom. Kao osmi izvoznik nafte na svetu, Nigerija je zaradila više od 400 milijardi dolara od izvoza nafte u zadnjih deset godina, ali uprkos tome 9/10 stanovnika u zemlji živi sa manje od 2\$ dnevno, a svako peto dete ne doživi peti rođendan. Prosečni stanovnik Nigerije zaradi tek 1/5 zarade prosečnog stanovnika Južnoafričke republike. Ipak, pogrešno je misliti da nigerijsko bogatstvo nestaje nekim mađioničarskim trikom, nestaje pljačkom određene vladajuće klase, koju čine predsednici, direktori, posrednici, računovođe, birokrate i policajci. Svetska banka je procenila da 1% nigerijske elite, poseduje skoro 80% nigerijskog bogatstva. Koliki je stepen korupcije najbolje možemo videti na primeru uhapšenog direktora policije, koji je, pre nekoliko godina, osuđen na šest meseci zatvora zbog krađe od 98 miliona dolara. (Peter Maass, *Crude World – The Violent Twilight of Oil*, pp. 46-48)

⁶⁴vid. Peter Maass, *Crude World – The Violent Twilight of Oil*, pp. 58-59

10% svetskih rezervi. Da su dozvolili da Sadam prisvoji kuvajtsku naftu, onda bi on posedovao ¼ svetskih rezervi nafte, i još gori scenario bio bi da njegove trupe pređu u Saudijsku Arabiju i osvoje njena naftna polja, čime bi Sadam Husein bio neprikosnoveni gospodar skoro ½ svetskih rezervi nafte.⁶⁵ Odgovor Vašingtona bio je rat, koji je upropastio iračku privredu.

Sjedinjene Države imaju imperativ da svojoj privredi obezbede naftu, zato kada se ostale taktike pokažu neuspešnim, rat je poslednje sredstvo. Rat je nastavak naftovoda drugim sredstvima. Američka administracija ne kupuje i ne transportuje inostranu naftu, to rade njene naftne kompanije. Administracija ima teže ciljeve: prvo, nastoji da naftne rezerve kontrolišu „prijateljski“ režimi i kompanije koje će vaditi i transportovati naftu direktno do SAD, nastoji da dozvole za eksploataciju dobiju pre svega američke firme; drugo, nastoji da obezbedi infrastrukturu, gasovode i vodene puteve, i svojom moćnom mornaricom patrolira persijskim zalivom i drugim vodenim putevima, obezbeđujući bezbedan prolaz super tankerima koji prevoze naftu; treće, administracija kupuje i čuva naftu u slučaju da dođe do bojkota ili prirodnih katastrofa, i zbog toga je osnovala Strateške naftne rezerve (oko 700 miliona barela), koje su dovoljne da pokriju oko 34 dana američke potrošnje.⁶⁶ Ove ciljeve administracija nastoji da ispuni iza scene mirnim putem i bez rata. Ipak, ako to nije moguće postići mirnim sredstvima, američka administracija pribegava upotrebi sile, što je jasno istakao u svom govoru, 39. predsednik SAD, Džimi Karter: „Neka naša pozicija bude apsolutno jasna svima, bilo kakav pokušaj stranih sila da steknu kontrolu nad regionom Persijskog zaliva, smatraće se napadom na vitalne američke interese i na takav napad odgovorićemo svim raspoloživim sredstvima, uključujući i vojnu silu.“⁶⁷ Izgleda da prirodna bogatstva imaju ključnu ulogu u političkim sukobima.

Poznatiekonomista Pol Koler u studiji, *Greed and grievance in Civil War*, iznosi svoja otkrića do kojih je došao proučavajući 160 država i 73 građanska sukoba, u kojima naglašava da ako zemlja ima više primarnih sirovina to su i veće šanse da dođe do sukoba, sem ukoliko su prirodna bogatstva toliko enormna, kao u Saudijskoj Arabiji. U zemljama koje ne izvoze primarne sirovine jer ih nemaju, rizik izbijanja sukoba iznosi 1% u periodu od pet godina, dok u zemljama koje obiluju sirovinama i u kojima se 30% budžeta puni izvozom sirovina, rizik

⁶⁵Ibid, pp. 119-120

⁶⁶ Peter Maass, *Crude World – The Violent Twilight of Oil*, p. 121

⁶⁷Ibid, pp. 121-122

izbijanja sukoba iznosi oko 23%. Ključ problema leži u političkoj zrelosti. Ukoliko zemlja ima stabilnu Vladu i osećaj nacionalne posebnosti poput Norveške, postoji velika verovatnoća da će svi problemi oko toga ko je vlasnik nafte biti rešeni mirim putem i da će to obezbediti stabilne prihode.⁶⁸ Nažalost, tokom XX veka, ni Iran, poput Nigerije ili Iraka, nije posedovao takve atribute, zbog čega je platio previsoku cenu.

2.3 Konstituisanje CIA-e (tajne akcije)

Jedna od najvažnijih odluka američke administracije, posle II svetskog rata, jeste i reforma sektora bezbednosti i obaveštajne zajednice, sprovedena zarad ostvarivanja spoljnopolitičkih ciljeva i dominacije u svetu.

„Pred kraj II svetskog rata, američka obaveštajna služba OSS (Kancelarija Strategijske Službe), predstavljala je brojno veliku, finansijski jaku, intelektualno dobro podržavanu i profesionalno usmerenu instituciju.“⁶⁹ Na njenom čelu bio je general Vilijem Donovan ili „divlji Bil“, koji je, uprkos dobrim rezultatima, smatrao da služba nije ni približno dostigla nivo britanske obaveštajne službe, zbog čega je novembra 1944. godine uputio pismo predsedniku Ruzveltu i predložio reorganizaciju i transformaciju Službe u američku obaveštajnu zajednicu.⁷⁰ Međutim, njegova ideja je morala da sačeka, i tek usvajanjem Zakona o nacionalnoj bezbednosti 1947. godine, stvorena je Centralna obaveštajna agencija (Central Intelligence Agency-CIA).

⁶⁸Ibid,p. 55

⁶⁹ Radomir Vukčević, Milan Petković, *Rat špijuna za kontrolu sveta*, Ekopres, Zrenjanin, 2002, str. 49

⁷⁰ General Donovan (*William ("Wild Bill") Donovan*) je želeo centralnu direkciju koja bi koordinirala rad ostalih obaveštajnih službi, poput G-2 (Vojno obaveštajna služba Kopnene vojske), Biro pomorske obaveštajne službe, Obaveštajne službe Državnog sekretarijata (odnosno Ministarstva inostranih poslova) i dr. Želeo je „da Amerika ima stalno iskežene zube prema svetu i onom što dolazi iz njega“. Takva obaveštajna zajednica bila bi direktno potčinjena predsedniku SAD. Međutim, Ruzvelt je odbio da raspravlja o Donovanovoj inicijativi, ali je zato Hari Truman prvo 20. septembra 1945. potpisao dekret o raspuštanju OSS, da bi 22. januara 1946. godine osnovao „Nacionalni obaveštajni autoritet“, koji je rukovodio Centralnom obaveštajnom grupom. Mada je prava reforma obaveštajnog sektora usledila tek posle usvajanja Zakona o nacionalnoj bezbednosti septembra 1947. godine, kada je formiran Savet za nacionalnu bezbednost, pod čijom direktnom upravom je bila Centralna obaveštajna agencija (CIA). (Radomir Vukčević, Milan Petković, *Rat špijuna za kontrolu sveta*, str. 49-50)

Dolaskom Alena Velš Dalsa početkom pedesetih godina XX veka, agencija doživljava poseban procvat. Dals, koji je predstavljao arhetip „imperijalističkog borca“ u Hladnom ratu, se često pozivao na izreku Džordža Vašingtona, koji je svojim obaveštajcima pred odlazak na zadatak naređivao „nastupajte bezobzirno i bez ustručavanja“. Pod njegovim rukovodstvom tajne akcije su postale najvažniji segment rada CIA. „Crne“ operacije, propagandni udari, „krađa mozgova“ (stranih naučnika), manipulacija svim oblicima prljavih igara, postale su redovne aktivnosti američke obaveštajne zajednice. U svojoj dvadesetogodišnjoj karijeri, Dals je učestvovao u kreiranju mnogih događaja koji su potresali svet.⁷¹

Uz tajnu podršku Agencije, iznenadne političke promene putem državnih udara postale su uobičajena pojava u zemljama Trećeg sveta i neretko su u potpunosti menjale geopolitičku orijentaciju tih zemalja ili njihov pravac ekonomskog razvoja. Po pravilu tako novoformirane vlade zauzimale su dijametralno suprotne političke stavove od stavova Vlada pre državnog udara.⁷² Među Dalsovim prvim uspešnim operacijama u sukobu sa komunistima bilo je zbacivanje s vlasti Mohameda Mosadega u Iranu 1953. godine, čime je formiran obrazac tajnog državnog udara, koji će američka tajna služba primenjivati kroz čitavu drugu polovinu XX veka.⁷³

2.4 Pojam državnog udara

Prema definiciji uvaženog profesora Dragana Simeunovića, u delu *Uvod u političku teoriju*, državni udar je „prostorno uska, na centar političke moći, odnosno na sedište vlasti, ograničena, nasilna, zaverenička, vojno–politička akcija, koju radi iznenadne neustavne promene u poziciji

⁷¹ vid. Radomir Vukčević, Milan Petković, *Rat špijuna za kontrolu sveta*, str. 49-53

⁷² vid. Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, pp. 3-4

⁷³ Posle uspešno izvedene operacije „Ajaks“, čelnici CIA-e su nastavili, po istom obrascu, svoju delatnost obaranjem predsednika Gvatemale, Zakoba Arbenca. Dalje, Agencija je bila inicijator subverzivnih aktivnosti u Poljskoj, Ukrajini i Albaniji; u Berlinu finansirala organizaciju Gelen, iz koje je izrasla nemačka obaveštajna služba (BND); podržavala je Nasera u njegovoj revoluciji u Egiptu; održavala Frankovu diktaturu u Španiji i vojnu hunt u Grčkoj; Francuze u Indokini, koje su Sjedinjene Države kasnije zamenile i dovele krvavi rat u Vijetnamu; preduzimala subverzije protiv Ekvadora, Brazila, Čilea, Laosa, Kambodže, Angole, Dominikanske republike i mnogih drugih zemalja. (Radomir Vukčević, Milan Petković, *Rat špijuna za kontrolu sveta*, str. 54)

nosilaca vrhovne izvršne vlasti u jednoj zemlji pažljivo planira i u kratkom vremenskom roku izvodi ograničen broj određenih aktera iz redova nosilaca državne vlasti, uz pomoć nacionalnih oružanih snaga i obaveštajnih struktura, bez stvarnog učešća masa, a sa izraženom tendencijom opstajanja prevratničke akcije u okvirima postojećeg društveno-političkog sistema“.⁷⁴

Državni udar⁷⁵ karakteriše visok stepen organizovanosti male grupe izvršioca, iz čijih redova se i formira nova vlast, isključenje ili simbolična uloga masa iz prevratničke akcije i uski ciljevi prevratnika koji se svode samo na izmenu političke garniture na vrhu države. Prevratnici su često u direktnoj ili indirektnoj, tajnoj ili javnoj, vezi sa velikim silama koje u tom regionu imaju svoje interese.⁷⁶

Potrebno je ukazati i na distinkciju državnog udara od političkog udara. Politički udar je širi pojam i pod njim se podrazumevaju „različite forme preuzimanja političke vlasti u određenoj strukturi koje nisu u odgovarajućoj saglasnosti sa važećim konceptom preuzimanja vlasti i normom. Te norme mogu biti pravne, ali i religijske, moralne i običajne“.⁷⁷ Dakle, državni udar je samo jedna forma političkog udara, kada određena grupa preuzima vlast suprotno opšteprihvaćenom pravnom konceptu smene vlasti i suprotno važećim zakonima jedne države.⁷⁸

Ključni elemenat državnog udara je svakako i zavera. Reč zavera potiče od latinske reči konspiracija (od lat.*conspirare*), koja znači doslovno „složno duvati“, tj. zajednički delati. Zavera se može definisati kao „organizovana konspirativna akcija koju, sa ciljem ostvarenja tajno dogovorenog i brižljivo pripremanog plana, tajno ili javno izvode odabrani i u zavereničku grupu ili organizaciju čvrsto povezani akteri zavere“.⁷⁹

⁷⁴ Dragan Simeunović, *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd, 2009, str. 111

⁷⁵ Posebna forma državnog udara je puč, koji izvode isključivo nacionalne vojne snage, a ne strane ili plaćeničke snage. Glavna karakteristika puča je što u novoformiranoj vladi vrhovnu vlast obavljaju isključivo vojna lica tzv. čisto vojno vođstvo (hunta) ili pak postoji jedna kombinacija vojno - civilne vlasti, u kojoj naravno dominantnu ulogu imaju vojne vođe. Posle većine vojnih pučeva armija ima odlučujuću ulogu u državi, i često preuzima ulogu policije, zavodi medijsku cenzuru i zabranjuje aktivnost svih političkih partija. Puč je posebno rasprostranjen u Latinskoj Americi, Africi, na Balkanu, ali i u ostalim zemljama u razvoju. (vid.Dragan Simeunović, *Uvod u političku teoriju*, str. 111-112)

⁷⁶ Dragan Simeunović, *Uvod u političku teoriju*, str. 111

⁷⁷ Ibid, str. 110

⁷⁸ Ibid, str. 111

⁷⁹ Dragan Simeunović, *Teorija politike*, Udruženje „Naukai društvo“, Beograd, 2002, str. 175

Klasičan primer državnog udara odigrao se u Iranu 1953. godine, u kome je izvršena nelegalna smena vlasti⁸⁰, i koji je režiran od strane iskusnih obaveštajaca CIA-e i domaće elite. Tajna sprega iranskih prevratnika sa inostranim, američkim i britanskim obaveštajnim strukturama, postala je vidljiva tek mnogo godina kasnije. Kermit Ruzvelt i njegov najbliži saradnik Norman Švarckof odigrali su ključnu ulogu „nevidljivih“ rukovodioca državnog udara, pod čijim rukovodstvom je operacija „Ajaks“ uspešno izvršena. Ipak, da bismo razumeli kako je došlo do tajne operacije i šta se zaista dogodilo u Iranu te 1953. godine, potrebno je rasvetliti sveistorijskih okolnosti koje su prethodile.

3. ISTORIJSKE OKOLNOSTI PRE DRŽAVNOG UDARA U IRANU

Mnoge države na Bliskom istoku predstavljaju veštačke tvorevine evropskih kolonizatora, koji su stvorili njihove granice tokom XIX i XX veka, često zanemarujući lokalnu istoriju i tradiciju. Ali, istorija Irana je malo drugačija, jer je Iran jedna od najstarijih nacija na svetu sa bogatom tradicijom, koja postoji već hiljadama godina. Iranci su inspirisani i upućeni na svoje nasleđe, a sukob velikih tema oblikuje Iransku istoriju sve do današnjih dana. Neke od tema su npr. konstantni naponi da se otkrije sinteza islama, koji su nametnuli Arapi, i bogatog nasleđa pre-islamskog doba⁸¹, kao i tragičan pogled na život duboko obeležen osećanjem

⁸⁰ Najčešći načini nelegalne smene vlasti su prevrati u formi političkog udara, državnog udara i puča, ali i prevrat ustankom i revolucijom. (Dragan Simeunović, *Uvod u političku teoriju*, str. 108)

⁸¹ U VII veku, kulturno inferiorniji arapski osvajači pokorili su posrnulo Persijsko carstvo, a njegovi stanovnici naviknuti na prihvatanje stranih kultura, koje bi oblikovali po sopstvenim shvatanjima, prihvatili su Muhameda kao božjeg proroka i Kuran kao božju reč, ali su tokom vekova načinili svoju interpretaciju islama. To drugačije prihvatanja islama nazvano je šizma, i svega 10% muslimana u svetu su šiiti, dok se ostalih 90% identifikuje sa tradicijom suna. Najveći broj šiita živi upravo u Iranu. Razdor između ove dve grupe nastaje različitim tumačenjem naslednika Muhameda kao kalifa ili vođe islamskog sveta. Šiiti veruju da je njegov legitimni naslednik Ali, rođak koga je on odgajao od detinjstva i kome je Muhamed diktirao Kuran, ali na mesto kalifa došao je drugi čovek i time je otpočeo sukob. Ali je ipak uspeo da postane kalif, no, ubrzo biva ubijen dok se molio u džamiji u Kufi. Njegov otpor nastavio je njegov sin Husein, koji je i sam stradao dok je predvodio 72 sledbenika protiv nekoliko hiljada vojnika u samoubilačkoj pobuni u Karbali. (vid. Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, Samizdat B92, Beograd, 2004, str. 36)

mučeništva i opšteg bola, karakterističan za verovanja šiita⁸². Veliki problem predstavlja i činjenica da je od pamtiveka Iran važna meta stranih osvajača, žrtva geopolitike, zbog strateškog položaja na raskršću najvažnijih trgovačkih puteva, kao i obilja naftnih rezervi, zbog kojih se ova zemlja godinama bori da nađe svoje mesto među moćnim stranim silama. “Svi ovi napori izmešali su se sredinom XX veka da bi stvorili, a potom i uništili, važnu političku ličnost, Mohameda Mosadega.”⁸³

Tokom VII veka arapska imperija doživela je svoj vrhunac na teritoriji današnjeg Irana, a onda je počela da slabi. Postepeno, Arapi su se izmešali sa domaćim stanovništvom, a moć šiita je naglo porasla. Nakon divljačke invazije mongolskih hordi Džingisa Kana, vlast nad Iranom prešla je u ruke revolucionarne dinastije Safavida. Vođa dinastije Ismail proglasio je sebe Šahom ili kraljem 1501. godine, i njegov prvi potez posle preuzimanja trona bio je proglašenje šiitizma zvaničnom državnom religijom. Ovo je bio najvažniji korak ka stvaranju iranske nacije. Ismail je iskoristio religiju da bi izgradio imperiju, dok je običan narod u njoj našao utočište, barem duhovno, od vlasti države. Tako je sastavni deo šiitske religije postalo verovanje da vladari mogu da budu na vlasti samo dok su pravedni.⁸⁴ Iranci su nakon više vekova kulturnog prosperiteta doživeli teška razaranja i pustošenja u XVIII veku od strane avganistanskih plemena i posle brojnih bitaka, koje su trajale pedeset godina, vlast je preuzela nova dinastija Kajari⁸⁵. Međutim, dok je svet grabio ka modernom dobu, Iran je pod njihovom vladavinom stagnirao. Korumpirani kraljevi iz te dinastije snose najveću odgovornost za siromaštvo i nazadovanje zemlje, i da stvari budu još gore, bili su spremni da dozvole da Iran potpadne pod dominaciju stranih sila⁸⁶.

⁸² Posle samoubilačke pobune, Husein postaje „gospodar među mučenicima“, a njegovo prihvatanje smrti zbog svete stvari oblikovalo je dušu Iranaca. Svake godine u Kuomu i drugim svetim gradovima, obeležava se godišnjica njegove smrti, a kolone ljudi u crnom dok hodaju pevaju stihove žaleći njegovu sudbinu i šibaju se bičevima. Tako su šiiti uspeali da formulišu niz verovanja u duhu islamske tradicije, a da ona opet ostane autentična i samosvojna. Suniti ne pridaju važnost nasilnoj smrti Alija i Huseina, ali za šiite, koji su ime dobili po frazi „Šhi’at-Ali“ ili „sledbenici Alija“, ovo predstavlja katastrofalan gubitak. Za njih oni predstavljaju mističnu duhovnost islama i samopožrtvovani život kakav muslimani moraju da žive. Razumevanje ove strasti je neophodno da bi se razumeo savremeni Iran. (vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 37-38)

⁸³ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, Samizdat B92, Beograd, 2004, str. 32

⁸⁴ vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 38-39

⁸⁵ Kajari (*Qajar*), tursko pleme poreklom sa obala Kaspijskog mora, vladali su Iranom od kasnog XVII veka sve do 1925. godine.

⁸⁶ Iran se našao na putu dve velike imperije XIX veka, Britanije i Rusije. Britancima je Iran bio na putu do njihove najdragocenije i najbogatije kolonije – Indije, dok je Rusima Iran bio primamljiv kao ogromna teritorija na južnoj granici koja je stalno bila izložena napadima. Činjenica da su Iranom vladali slabi i korumpirani kraljevi iz dinastije Kajara, previše je izazivala obe imperije. Za tričavu sumu vladar Nasir al-Din Šah prodao je britanskom

Izgubivši dodir sa svojim narodom, izgubili su i pravo da vladaju. Narod se pobunio tražeći prekid strane dominacije i stvaranje parlamenta koji bi izrazio volju naroda.⁸⁷ Za kratko vreme neverovatno je sazrela politička svest Iranaca, a njihovo šiitsko verovanje da Bog zahteva od lidera da pravedno vladaju, navela je mnoge da prihvate ideal narodne vlasti. Ovim je politička scena u Iranu bila spremna za revoluciju.⁸⁸

Političke tenzije u Iranu bile su pred usijanjem 1906. godine, kada je konstitucionalni pokret iznedrio dve grupe suštinski suprotstavljenih shvatanja: moderne nacionaliste i religijske tradicionaliste. I jedna i druga grupa optuživale su Kajar dinastiju da je postala instrument iranske inostrane dominacije i zajedničkim snagama su tražile promene.⁸⁹

Zahtevajući reforme, skoro četrnaest hiljada Iranaca „okupiralo“ je britansko diplomatsko predstavništvo u Teheranu, gde su živeli u šatorima i gde su svakodnevno održavani govori o društvenom razvoju i reformama. Svestan da proteste neće politički preživeti, ukoliko ne popusti, Šah se i konačno saglasio sa formiranjem parlamenta, ili Majlisa. Prva istorijska sednica parlamenta održana je 7. oktobra 1906. godine, dok je Ustav konačno usvojen 30. decembra 1906. godine. Ipak, slaba koalicija reformista i klerika se ubrzo raspala, mnogi klerici su verovali da je religija u skladu sa modernim idejama, ali su drugi u tome videli kontradikciju i napustili reformistički pokret.⁹⁰ Šah potpomognut silama iz inostranstva, koje su smatrale da reformistički pokret šteti njihovim interesima, otpočinje kampanju terora i nasilja protiv Majlisa. Iskustvo iz tog perioda duboko je preoblikovalo kolektivnu psihologiju Iranaca, usmerivši njihov bes ne samo na kajarski dvor već i na strane sile, posebno Rusiju i Britaniju.

Godine 1907. Britanija i Rusija potpisale su sporazum o podeli Irana, čime je Britanija preuzela kontrolu nad južnim provincijama, a Rusija nad severnim. O ovom sporazumu Iran čak nije bio ni konsultovan, već samo obavešten, čime je dugogodišnja neformalna kontrola Irana od

državljaninu Džulijusu de Rojteru ekskluzivno pravo da vodi industriju Irana, navodnjava poljoprivredna zemljišta, iskorišćava minerale, razvija železnicu... Jednom britanskom konzorcijumu je dao ekskluzivno pravo da osniva banke, drugom da kontroliše trgovinu rekom Karun. Kada se Rusija pobunila protiv prevelikog britanskog uticaja, Šah je i ruskim trgovcima dao ekskluzivno pravo na njegove ribnjake za proizvodnju kavijara. Ovakvim potezima ubrzo je najvrednija imovina Irana prešla u ruke stranaca. (vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 42-44)

⁸⁷ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 42

⁸⁸ Ibid, str. 46

⁸⁹ vid.Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, Middle east Journal, Volume 62, No.3, 2008, p. 459

⁹⁰ vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 47-49

strane velikih sila postala stvarna i potkrepljena ruskim i britanskim vojnim trupama. Ali, pošto je Rusiju obuzeo građanski rat, Britanija koja je bila na vrhuncu imperijalne moći, brzo popunjava vakum. Britanski primarni cilj bila je nafta. Shvativši neizmerno prirodno bogatstvo, Britanci su 1919. godine nametnuli surov anglo-persijski ugovor, podmićivanjem Ahmada Šaha, čime su preuzeli kontrolu nad iranskom vojskom, državnom blagajnom, saobraćajem, komunikacionom mrežom...⁹¹ Lord Kurcon, koji je bio jedan od glavnih kreatora tog sporazuma, objasnio je njegovu neophodnost rečima, koje su ujedno i oslikavale čitav vek britanske politike prema Iranu:

„Ako se pitamo zašto bi uopšte trebalo da preuzmemo ovaj zadatak, i zašto Persija ne treba da bude prepuštena sama sebi, da joj se dozvoli da trune u živopisno raspadanje, odgovor je da nam njen geografski položaj, važnost i veličina naših interesa u toj zemlji i buduća bezbednost naše istočne imperije čini nemogućim da se sada – kao što bi nam to bilo nemoguće i u bilo kom trenutku u poslednjih pedeset godina – lišimo svega što se dešava u Persiji. Povrh toga, sada kada smo na korak da preuzmemo mandat za Mesopotamiju, koja će nas spojiti sa zapadnim granicama Azije, ne možemo da dozvolimo takvo postojanje između granica naše indijske imperije i Baluhistana i granica našeg novog protektorata, da postoji leglo bezvlašća, neprijateljskih spletki, finansijskog haosa i političkog nereda. Dalje, ako se Persija ostavi sama postoje razlozi za strah da će je osvojiti boljševički uticaj sa severa. I konačno, u jugozapadnom delu Persije posedujemo velika dobra u obliku naftnih polja, koja rade za britansku mornaricu i daje nam dominantan interes u ovom delu sveta“.⁹²

Jasno je da je takav anglo-persijski sporazum ukinuo iranski suverenitet, ali je i ubrizgao novu strast nacionalističkom pokretu. Pred očima nacije uzdigao se mladi harizmatični lider Reza Kan⁹³. Majlis je 1926. godine proglasio dinastiju Kajar mrtvom, i ponudio tron Rezi, koji se proglasio Rezom Šahom, osnovavši novu dinastiju – Pahlavi, po jeziku kojim su Persijanci govorili pre muslimanskih osvajanja.

⁹¹Ibid., str. 51-52

⁹²Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 52

⁹³ Reza Kan, (*Rezā Khan*) vojnik koji se uzdigao do najvišeg položaja u zemlji. Počeo je kao vojnik u Kozačkoj brigadi, koja je štitila kajarske kraljeve. Visok 190 cm, opasan borac, zbog iskazane hrabrosti bio je predmet divljenja i obožavanja. Prost na rečima i žestoke naravi. Uz podršku Britanaca, uspešno je izveo državni udar 1921. godine i naterao Ahmadu Šaha da ga postavi za komandanta Kozačke brigade, a ubrzo i za premijera, komandanta vojske i stvarnog vođu iranske nacije.

Preuzimanje vlasti od strane Reze Šaha je zadovoljilo nacionaliste, ali je uzбудilo tradicionaliste. Šahov režim je radije isticao nacionalizam nego religiju, građanstvo radije nego religijsku vernost, započeo velike projekte izgradnje puteva, fabrika, luka, bolnica...⁹⁴ Uprkos reformama, koje tradicionalisti nisu podržavali, Reza Šah nije uspeo da transformiše društvo, koje je ogrezlo u korupciju i kriminal, a sam Reza je na vrhuncu svoje vladavine postao najveći zemljovlasnik u zemlji. Jedan britanski poslanik primetio je „da je Reza Šah eliminisao sve lopove i bandite, i naterao svoje sugrađane da tako shvate da će postojati samo jedan lopov u Iranu.“⁹⁵

Delom zato što je bio fasciniran fašističkim i nacističkim pokretima u Evropi, a delom zato što mu je bio potreban prijatelj koji je delio njegovo neprijateljstvo protiv Britanaca i Rusa, Reza Šah se otvoreno okrenuo nacističkoj Nemačkoj i po izbijanju II svetskog rata proglasio neutralnost, ali je dozvolio stotinama nemačkih agenata da deluju po Iranu.

Uprkos proglašenoj neutralnosti, Britanska vojska je zajedno sa Crvenom armijom okupirala Iran avgusta 1941. godine, jer je postojala opasnost da bi nacističke snage mogle da uđu na teritoriju Irana i da osvoje strateška naftna polja na Kavkazu i Persijskom zalivu.⁹⁶ Reza Šah nije želeo da sarađuje sa Saveznicima i abdicirao je 16. septembra 1941. godine u korist svog sina Mohameda Reze, a umro je tri godine kasnije u Johanezburgu. Okupacione vlasti odmah su uhapsile nekih 250 Iranaca, pod optužbom da su bili pro-nacistički i anti-britanski nastrojeni. Među njima najznačajniji su bili general-major Zahedi⁹⁷ i ajatolah Kašani⁹⁸.

⁹⁴vid.Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, Middle East Journal, Vol. 62, No. 3, (2008), p. 459, <http://www.jstor.org/stable/25482541>, 03.05.2014.

⁹⁵Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 57

⁹⁶ vid.Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, p. 460

⁹⁷ General-major Zahedi, (*Fazlollah Zahedi*)odigrao je ključnu ulogu u vojnoj kampanji koja je zaustavila secesiju naftom prebogate provincije Khuzestan u Persijskom zalivu tokom 1924. godine. Nakon okupacije Irana u Drugom svetskom ratu, general Zahedi je uhapšen i optužen da je zajedno sa nacističkim agentom Francom Majerom planirao vojne operacije protiv britanskih snaga.

⁹⁸ Abol-Kasem Kašani (*Abol-Ghasem Kashani*), rođen je 1882 u Teheranu, a studirao je arapski i teologiju u Nadžafu u Iraku. Zajedno sa svojim ocem Mostafom Kašanijem vodio je otvorenu i oružanu borbu protiv britanskog uticaja u Iraku. 1916. godine britanski vojnici ubili su njegovog oca, dok je mladi Kašani uspeo da pobjegne i nastavi anti-imperijalnu borbu predvodeći plemena na iransko-iračkoj granici. U svojoj 35. godini ponovo se vraća u Teheran. Posle okupacije Irana od strane Britanaca i Rusa, Kašani biva uhapšen manje zbog simpatija prema Nacistima, a više zbog njegove ranije anti-britanske aktivnosti. Britanski okupatori su Kašaniju držali u zatvoru sve do završetka II svetskog rata, na ostrvu u Kaspijskom moru, gde je čak i članovima njegove porodice bilo

Rušenje režima Reze Šaha ostavilo je dominantne klase nezaštićenim napadima odozdo, jer su ratne okolnosti izazvale žestoke proteste manjinskih grupa, seljaka i radnika.⁹⁹ Radikalizacija ovih grupa uplašila je ne samo dominantne iranske kapitaliste već i Britance, koje je zajednički strah od socijalne revolucije iznenada ujedinio. Vlada je počela da zabranjuje proteste radnika i da ih hapsi, dok su Britanci organizovali napade na radnike koji protestuju u njihovim fabrikama. Širom gradova Irana otpočeli su napadi vojnih i paramilitarnih grupa na radničke saveze i komuniste Tudeh (*Tudeh Party*) partije, gde je na hiljade ljudi stradalo ili uhapšeno.¹⁰⁰

Međutim, posle rata uticaj sveštenstva, koji je značajno opao tokom ranijih godina pod Šahovom vladavinom i vojnom okupacijom, počeo je rapidno da raste. Za njihovog vođu izabran je upravo ajatolah Kašani, kome su njegova dokazana anti-britanska i anti-komunistička osećanja donele veliku popularnost i politički uticaj. Kašani je podržavao pokret *Fadejan* (Devotees of Islam), i pod njegovim mentorstvom se *Fadejan* čak približio i Mosadegu u jednom momentu. Ali ono što je karakterisalo Iransku političku scenu, u prvim godinama posle rata i odlaska okupacionih snaga, bila je velika politička nestabilnost. Skoro sve vlade suočile su se sa nemilosrdnom opozicijom, i deset vlada je oboreno pre nego što je 1951. godine Mosadeg došao na vlast. U periodu od 1941 do 1951. godine sve Iranske vlade su trajale u proseku oko sedam meseci.¹⁰¹ Nedovoljna parlamentarna podrška i česte promene koalicija u parlamentu rezultirale su slabim vladama koje su padale odmah po izbijanju neke ozbiljnije krize. Veliki doprinos nestabilnosti donele su i posledice ratne okupacije, jer je međunarodna trgovina potpuno zaustavljena, inflacija svakodnevna, izgladneli narod morao je da prehranjuje ne samo sebe već i britansku vojsku tokom rata, što je drastično narušilo autoritet centralne vlasti. Okupacija je ostavila duboke psihološke tragove u svesti Iranaca.

zabranjeno da ga posete. (vid.Fariborz Mokhtari, "*Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*", pp. 460-461)

⁹⁹ Etničke manjine su zahtevale veća regionalna, kulturna i politička prava, kao i veću autonomiju od centralne vlasti. Seljaci su vodili krvave sukobe sa zemljovlasnicima, zbog čega su formirali mnogobrojna udruženja. Istovremeno su i radnički pokreti izuzetno ojačali (Ujedinjeni centralni savez iranskih radnika je brojao 1945. godine 200.000 članova, a već 1946. godine čak 400.000 članova)

¹⁰⁰ vid.Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, p. 8

¹⁰¹ Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, pp. 461-463

Prema navodima Fariborza Mokhtarija postoje mnogobrojne knjige i artikli koji analiziraju državni udar u Iranu, ali često zaobilaze činjenicu kao što je dinamična unutarpolitička scena u samom Iranu neposredno posle II svetskog rata. Generalno se potencira teorija o zaveri Amerikanaca i Britanaca, gde se sami Iranci tretiraju kao beživotni objekti. Posebno je jak mit da su za državni udar 1953. godine i obaranje demokratski izabrane vlade, krive isključivo strane sile. On ističe da se izbegava dublja analiza, koja bi lako dokazala da su emocionalne i materijalne devastacije u Iranu, kao i nestabilna politička scena, bile posledica vojne okupacije od 1941. do 1946 godine. Sovjetski pokušaj da delove Irana pripoji svojoj moćnoj republici tokom četrdesetih XX veka, kao i subverzivne aktivnosti iranske komunističke Tudeh partije tokom pedesetih, ispolitizovali su populaciju i stvorili neslogu, sumnju i konfrontaciju različitih društvenih grupa. Tudeh je okupio uglavnom industrijske radnike, omladinu, studente, intelektualce, sa ciljem uspostavljanja besklasnog društva pod komunističkim tutorstvom. Viša srednja klasa, profesionalci, biznismeni, nacionalisti podržavali su Nacionalni front, na čelu sa Mohamedom Mosadegom, čiji je glavni cilj bio odbrana nacionalnog suvereniteta. Treću grupaciju su činili muslimanski sveštenici okupljeni oko ajatolaha Kašanija, koje su podržavali tradicionalni trgovci, zanatlije, niža srednja klasa i mnogi drugi koji su bili uvređeni stranom dominacijom. Vojne snage, posebno generali, podržavali su Mohameda Rezu Šaha, neustrašivog nacionalistu, dok su mnogobrojni industrijalci i veleposednici bili isto na Šahovoj strani, ali su svoju podršku, zavisno od okolnosti, pružali i Nacionalnom frontu i sveštenstvu. Konstantna borba ovih društvenih grupacija „zatrovala“ je vazduh na političkoj sceni Irana, a metež u Iranskom parlamentu verno je oslikavao kaos u zemlji.¹⁰²

Juna 1948. godine, Kašani je organizovao masovne demonstracije u Teheranu, protiv formiranja Vlade na čijem čelu bi bio Abdol-Husein Hazir, koga je nazivao šampionom vesternizacije i britanskim poslušnikom. U pozadini ovih demonstracija ležao je strah sveštenstva da će Hazirovim režimom dominirati Šah i da će uticaj sveštenstva značajno opasti. Ali, demonstracije su prerasle u nasilje, u kojem su mnogobrojni demonstranti i pripadnici snaga bezbednosti povređeni. Majlis je uprkos tome izglasao poverenje Haziru 29. juna 1948. godine,

¹⁰²vid.Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, pp. 457-459

što nije umirilo demonstrante. Demonstracije su nastavljene i u potpunosti su paralizovale njegovu vladu, koja je morala već u novembru 1948. godine da podnese ostavku.¹⁰³

Haotičnu političku scenu u Iranu dodatno je podgrejao pokušaj atentata na mladog Šaha Mohameda Rezu Pahlavija, februara 1949. godine, tokom proslave na Pravnom fakultetu u Teheranu. Atentator po imenu Naser Mirfakrai pucao je na Šaha pet puta, pre nego što ga je obezbeđenje ubilo, ali nije uspeo ozbiljnije da povredi Pahlavija. Ispostavilo se da je atentator član Tudeh partije i da je bio povezan i sa *Fadejanom*. Šah je hitno zahtevao od vlade da donese zakon, u obliku amandmana na Ustav, kojim je značajno uvećana njegova moć. Čvrsto je odlučio da Iranu nametne svoju volju kao što je to uradio njegov otac. Takođe, vlada je proglasila Tudeh partiju, kao i organizaciju *Fadejan*, ilegalnim organizacijama. Dva dana nakon pokušaja atentata, ajatolah Kašani je uhapšen i proteran u Liban.¹⁰⁴

U Majlisu su poslanici sve glasnije počeli da zahtevaju od naftne kompanije bolji ugovor za Iran, zbog čega je Šah morao da popusti i predložen je tzv. Dodatni ugovor, koji je trebalo da dopuni već postojeći ugovor iz 1933. godine. Novim ugovorom Iranu su se nudila određena poboljšanja: garancija da plaćanja Anglo-iranske kompanije neće biti manja od 4 miliona funti, smanjenje teritorije na kojoj se eksploatiše nafta i garancije da će više Iranaca biti obučeno za administrativne poslove. Po Šahovom naređenju vlada je prihvatila Dodatni ugovor, ali ne i Majlis, jer su poslanici insistirali na deobi profita 50:50%, a ukoliko britanska kompanija ne pristane, i potpunoj obustavi saradnje i nacionalizaciji naftne industrije.¹⁰⁵

Zemlju je zahvatio kaos, pogotovu u novembru kada je ubijen bivši premijer Abdol-Husein Hazir. Iranci su zahtevali demokratiju jer više nisu želeli da u tišini podnose teror. Protesti su bili najveći u Teheranu, gde je nacionaliste predvodio Mohamed Mosadeg. U tim danima desio se bitan događaj. Naime, dvadesetak pobednički raspoloženih demonstranata osnovalo je novu koaliciju, koja je predstavljala skup političkih partija, sindikata, građanskih udruženja i dr. organizacija, i koju su nazvali Nacionalni front. Za svog vođu jednoglasno su

¹⁰³ Ibid, pp. 463-464

¹⁰⁴ Ibid, p. 464

¹⁰⁵ vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 80-81

izabrali Mosadega. Nova koalicija je imala za cilj jačanje demokratije u Iranu i umanjeње moći stranih sila.¹⁰⁶

U takvim okolnostima došlo je do ponovljenih izbora za Majlis krajem 1949. godine, a izglasavanje Dodatnog ugovora prepušteno je novom sazivu. Ali, kada su konačno rezultati izbora objavljeni u maju 1950. godine, svi kandidati Nacionalnog fronta (njih šestorica) i ajatolah Kašani (koji je još uvek bio u izgnanstvu) osvojili su poslanička mesta u Majlisu. Mosadeg, kao izuzetni govornik, brzo se istakao i posle trijumfalnog povratka Kašanija u zemlju, pročitao je izjavu u Majlisu u kojoj je objavljeno da: „1) iranska nafta pripada stanovništvu Irana; 2) da oni koji su Kašanija prognali moraju biti kažnjeni; 3) da je ubistvom Mirfakrai-a sprečeno otkrivanje zavere; 4) Iranci neće prihvatiti diktaturu; 5) odluke poslednje Ustavne konvencije su nevažeće“.¹⁰⁷ Stvaranje Nacionalnog fronta predstavljalo je pojavu nečeg novog, tj. pojavio se „organizovan, kvalitetan opozicioni blok, pokrenut nacionalističkom gorljivošću i velikom podrškom javnosti“.¹⁰⁸ Njegova pojava značila je i značajnu prepreku Šahovim planovima da obezbedi usvajanje Dodatnog ugovora, ali i projektu jačanja njegove moći. Još jedna činjenica koja je čvrsto povezivala partnere u ovoj koaliciji je želja da se iranska naftna industrija „otrgne“ iz ruku Britanaca, ako može mirnim parlamentarnim putem, a ako pak ne može, onda čak i upotrebom nasilja.

U Ustavnoj monarhiji, kralj je na čelu države. Na njegov predlog Parlament većinom glasova bira premijera, koji je na čelu Vlade i u normalnim okolnostima ne postoji sukob između ovih grana vlasti, ali okolnosti u Iranu nisu bile normalne. Šahu je odgovaralo da premijer bude slaba ličnost. Prvo je doveo Mohameda Saida, ali kada nije mogao da obezbedi usvajanje Dodatnog ugovora, smenjen je i na njegovo mesto je doveden Alija Mansura. Očito ni on nije bio spreman da se bori za ugovor zbog čega je juna 1950. godine na premijersku poziciju Šah predložio general-majora Ali Razmaru¹⁰⁹, ali i on se nedugo zatim suočio sa žestokim otporom opozicije u Majlisu, koju je predvodio Mohamed Mosadeg. U njihovim očima Razmara je viđen kao čovek od poverenja Šaha sa odličnim kontaktima u vojsci, kao i veliki prijatelj Britanaca,

¹⁰⁶Ibid, str. 83

¹⁰⁷ Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, p. 465

¹⁰⁸Steven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 84

¹⁰⁹ Ali Razmara (*Ali Razmara*), vojnik od karijere, školovan na francuskoj vojnoj akademiji, proslavio se u sukobu sa Sovjetima. Energičan, inteligentan i nezaustavljivo ambiciozan. Pošto je školovan na Zapadu znao je koliko je važno za Iranskog lidera da umiri strane sile. Svoju moć i položaj je i stekao osvajajući njihovu podršku.

koji je podržavao sekularizaciju i modernizaciju Irana. Izvor sukoba bio je zahtev opozicije za trenutnom nacionalizacijom iranske naftne industrije, koju Razmara nije podržavao. Uprkos žestokom protivljenju Mosadega, Razmarina vlada je dobila podršku i Majlisa i Senata. Razmarini problemi ovde nisu prestali, jer je, već u decembru 1950. godine, parlamentarna naftna komisija predložila nacionalizaciju naftne industrije, a ajatolah Kašani je izdao *fatvu* (prema kojoj bi i sam prorok Muhamed osudio Razmarinu vladu zbog prodaje iranske imovine nevernim strancima) kojom podržava nacionalizaciju.¹¹⁰ Na burnoj raspravi u Majlisu, Razmara je obrazložio da „Iran nema industrijske kapacitete da samostalno eksploatiše svoje naftne rezerve, niti ima mogućnosti transporta do međunarodnog tržišta“ i upozorio da momentalna nacionalizacija u ovakvim okolnostima predstavlja „najveću izdaju“. Mosadeg je oštro reagovao rekavši Razmari „ako prihvatite ovaj ugovor, nosićete sramotu koju nikada nećete moći da operete sa sebe“.¹¹¹

Izjave premijera razljutile su iransko stanovništvo, koje je predvođeno Kašanijem, demonstriralo nedeljama na ulicama Teherana. Razmara je probao da izađe u susret demonstrantima, zahtevao je od britanske Anglo-iranske kompanije da dozvoli uvid u poslovne knjige, da dozvoli da Iranci kupuju naftu za domaće potrebe po nižim cenama i da informišu Iranke kome je nafta prodata. Britanci su takve zahteve smatrali nečuvenim, bili su ubeđeni da nafta pripada njima jer su je oni otkrili, eksploatisali, prerađivali, transportovali i prodavali. Činjenica da se nafta nalazila na iranskoj zemlji za njih nije bila značajna, jer je naftno postrojenje u Abadanu¹¹² bila najveća britanska prekomorska investicija i najveće postrojenje te vrste u svetu i svakako izvor britanskog ponosa i astronomske profita.¹¹³ Sam Vinston Čerčil

¹¹⁰ vid. Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, pp. 465-466

¹¹¹ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 88

¹¹² U Abadanu se nalazilo najveće naftno postrojenje, vid. Prilog 5

¹¹³ Davne 1901. godine britanski milioner Vilijam Noks D'Arsi potpisao je ugovor sa iranskim Šahom, Muza farom al-Dinom, kojim mu je dodeljeno isključivo pravo na traganje za naftom na ogromnom delu teritorije Irana, većem od površine Teksasa i Kalifornije zajedno. Zauzvrat dao je Šahu 20 hiljada funti, deonice svoje kompanije jednake vrednosti i 60% buduće zarade. Njegov naftni inženjer Džordž Rejnolds je 1908. godine iskopao bušotinu na najvećem ikada pronađenom naftnom polju do tada. Naravno, Britanskoj vladi nije bilo potrebno mnogo vremena da shvati značaj ovog otkrića. U jesen 1908. godine stvorena je Anglo-persijska naftna kompanija, koja je usisala Vilijamovu koncesiju i tako preuzela kontrolu nad istraživanjima i razvojem naftne industrije u Iranu. Od tog trenutka, interesi Britanije i ove naftne kompanije postali su nerazdvojni. Kako je Čerčil tvrdio „Sama prevlast bila je cena ovog poduhvata“. Tokom prvih godina radnici kompanije su iskopali veliki broj naftnih izvora, izgradili 150 km naftnih cevovoda i izvukli milione barela nafte. Počeli su izgradnju onoga što će pola veka biti najveća naftna rafinerija na svetu na ostrvu Abadan u Persijskom zalivu. Ubrzo je Abadan postao grad sa 100.000 ljudi, gde su

hvalio je činjenicu da: „ukupna dobit, stvarna ili potencijalna, od ove investicije može biti procenjena sumom koja je dovoljna da se plati ne samo celokupni godišnji britanski program izgradnje brodova, velikih i malih, kao i sva predratna ulaganja u naftna postrojenja, nego tolika, da imamo pravo da tvrdimo da moćna flota, porinuta tokom 1912-1914. godine i pridodata britanskoj mornarici, najveća koju je ikada izgradila i jedna sila u istom vremenskom periodu, nije koštala ni jedan jedini peni britanske poreske obveznike“.¹¹⁴

Uprkos britanskom upornom odbijanju da dođe do određenog sporazuma sa vladom Irana, britanska pregovaračka pozicija značajno je oslabila posle objavljivanja sporazuma Arapsko-američke naftne kompanije (ARAMCO) i režima u Saudijskoj Arabiji, u januaru 1951. godine, koji je Saudijskoj Arabiji garantovao 50% profita od eksploatacije nafte. I kada je Britanija bila spremna da ponovo otvori pregovore oko sporazuma desila se velika tragedija, Kalil Tahmasebi, pristalica *Fadejana*, izvršio je atentat na premijera Razmaru, zbog čega ga je ajatolah Kašani proglasio „nacionalnim herojem (*monji-e mellat*)“, a njegov čin ubistva „religijskom potrebom“.¹¹⁵ Takođe, u samom Majlisu poslanici su čestitali narodu na ubistvu premijera.

Šah je probao brzo da iskoristi okolnosti i postavi na vlast svog kandidata za premijera, i 20. marta 1951. godine imenovao je Huseina Ala¹¹⁶. Alov kabinet momentalno se suočio sa neverovatnim pritiskom da preuzme naftna postrojenja u Abadanu, jer su poslanici u Majlisu, kao i Senatu, izglasali nacionalizaciju, zbog čega je posle samo dve nedelje na vlasti Ala podneo

britanski službenici živeli idiličan život u luksuznim kućama, dok su iranski radnici živeli u straćarama uz minimalne uslove. Enormna zarada Anglo-persijske kompanije, privukla je Rezu Šaha koji je zahtevao ravnomerniju preraspodelu profita, čak je i 1932. godine obavestio kompaniju da je ukinuo D'Arsijevu koncesiju. Takva akcija je kod Britanaca izazvala šok i očaj, zbog čega je morao da usledi novi dogovor, po kome je oblast koju pokriva koncesija smanjena za tri četvrtine, Iranu je zagarantovana suma od 975.000 funti godišnje, a kompanija je pristala i da poboljša uslove života iranskim radnicima. Takođe, Šah se obavezao na produženje koncesije do 1961. godine, ali na njegov zahtev došlo je do promene imena kompanije u Anglo-iransku kompaniju. Ovim ugovorom iz 1933. godine stabilizovan je položaj naftne kompanije tokom čitave Rezine vladavine, ali nezadovoljstvo iranskog naroda je uprkos tome stalno raslo, jer je količina nafte koju je kompanija eksploatisala porasla sa šest i po tona 1941. godine do šestnaest i po miliona tona 1945. godine. (vid. Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 59-64)

¹¹⁴ Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, p. 467

¹¹⁵ Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, p. 468

¹¹⁶ Husein Ala (*Hossein Ala*), nacionalista, naprednih političkih uverenja, prozapadno orijentisan. Proslavio se kao ambasador u Ujedinjenim nacijama, gde je herojski branio iranski slučaj protiv Sovjetskog Saveza u Savetu bezbednosti, jer je Staljin odbio da povuče Crvenu armiju po završetku rata iz Irana.

ostavku.¹¹⁷ Na otvorenoj sednici u Majlisu 28. aprila 1951. godine, poslanik Džamal Emami kritikujući pasivnost Mosadega i njegovu nespremnost da preuzme odgovornost i postane premijer, izazvao je pakleni urnebes, koji je rezultirao momentalnim predlogom da Mosadeg bude imenovan za premijera. Mosadeg je izjavio da bi mu bila čast i da sa poniznošću prihvata takav predlog, koji je po ubrzanoj proceduri podržalo 79 poslanika od 100 prisutnih. Tim činom, desilo se nezamislivo. „Mosadeg, simbol iranskog nacionalizma i otpora kraljevskoj vlasti, odjednom je uskočio u samu srž vlasti. Bio je to trenutak za veselje, ali i duboku nesigurnost. Svi su razumeli da se približava sukob divova. Niko se nije usudio da pretpostavi šta će to značiti za Iran i za ostatak sveta“.¹¹⁸

4. VLADAVINA MOHAMEDA MOSADEGA

Mohamed Mosadeg je bio prvi pravi narodni vođa u Iranu. Rođen je 19. maja 1882. godine u bogatoj porodici, koja je iznedrila nekoliko guvernera, ministara i ambasadora. Njegova majka bila je princeza iz dinastije Kajara, a otac ministar finansija više od dvadeset godina. Školovan od rane mladosti, Mosadeg je još kao šesnaestogodišnjak dobio svoj prvi posao u vladi, postao je poreski kontrolor u Korosanu, oblasti u kojoj je rođen. Ovaj posao ukazao mu je na svu kompleksnost javnih finansija ali i na visoki stepen korupcije i haosa koji su vladali u državi. Sazrevao je u burnim vremenima iranske istorije. Kandidovao se već na prvim izborima za prvi Majlis i osvojio mandat, ali nije mogao da ga preuzme jer nije imao trideset godina. Ipak, tih godina pored političkog potencijala iskazao je i izuzetne emotivne kvalitete. Njegovo ogromno samopouzdanje vodilo ga je u oštre bitke za sopstvene principe, ali kada bi uvideo da ih drugi ne prihvataju često se povlačio u duge periode tišine. Prvi put je to učinio 1909. godine, kada je Šah napao Majlis, jednostavno je odustao od borbe, shvativši da Iran još uvek nije spreman za prosvetljenje. Otišao je u Pariz, na studije na Visokoj školi političkih nauka. Tokom boravka u Parizu, počeo je da pati od bolesti za koje doktori nisu znali tačnu dijagnozu. Imao je napade čira, krvarenja, napade nervoze i anksioznosti i druge psihosomatske simptome, ali je uprkos tome svakako bio najteatralniji političar kojeg je njegova zemlja imala. Tokom svojih javnih

¹¹⁷ Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, p. 469

¹¹⁸ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 94-95

nastupa često je znao da zaplače, kao i da padne u nesvest.¹¹⁹ Njegov izgled bio je neobičan koliko i karakter. „Bio je visok, ali su mu ramena bila povijena, kao da nosi ogroman teret na svojim plećima, dajući mu izgled osuđenika koji stojički korača ka mestu sopstvenog pogubljenja. Lice mu je bilo izduženo, upadljivih, tužnih očiju, sa dugim, upečatljivim nosom, koji su njegovi neprijatelji ponekad poredili sa kljunom lešinara. Koža mu je bila tanka i neobično bleđa. Ali, i pored svega toga, kretao se kroz život s odlučnošću koja je na mnoge njegove sunarodnike ostavljala toliko jak utisak da je postajala inspiracija. Svojim intelektom i obrazovanjem nadvisio je skoro sve druge“.¹²⁰

Zbog bolesti odustao je od školovanja u Parizu, vratio se u Iran, ali se posle kraćeg oporavka ponovo vratio na univerzitet u švajcarski grad Nojšatel. Tamo je doktorirao prava 1914. godine, kao prvi Iranac koji je stekao to zvanje na nekom evropskom univerzitetu. Prestižna diploma donela mu je 1917. godine mesto zamenika ministra finansija u Teheranu, međutim, posle samo dve godine na dužnosti bio je smenjen. Opet se odlučio na izolaciju i vratio u Švajcarsku.

Nakon što je Reza Šah došao na vlast 1921. godine, pokušao je da iskoristi Mosadegovo znanje i imenovao ga za ministra finansija. Mosadeg je momentalno pokrenuo antikorupcijsku kampanju, te je uskoro primoran da podnese ostavku. Onda je imenovan za guvernera u provinciji Azerbejdžan, a zatim i na mestu ministra inostranih poslova. Na tom mestu se nije previše zadržao već se vratio u Majlis, gde je kao slobodan strelac postao jedan od najsnažnijih Rezinih protivnika.¹²¹

„Dva glavna verovanja oblikovala su Mosadegovu političku svest. Prvo je bila strasna vera u vladavinu prava, koja ga je načinila neprijateljem autokratije i Reze Šaha. Drugo je bilo uverenje da Iranci moraju da vladaju svojom zemljom, ne pokoravajući se volji stranaca. Ono ga je načinilo najvećim protivnikom, dželatom i zakletim neprijateljem Anglo-iranske naftne kompanije“.¹²² Njegova anti-britanska politika jasno se ogleda u njegovoj izjavi: „da je sam Iranac najbolja osoba da vodi sopstvenu kuću“. Govorio je: „ako je donošenje prosperiteta zemlji kroz rad drugih nacija na dobrobit narodu, svaka bi zemlja pozvala strance u svoju kuću. Da

¹¹⁹ vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 65-67

¹²⁰ Ibid. str. 69

¹²¹ vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 66-69

¹²² Ibid, str.65

podjarmljenje donosi dobrobit, nijedna podjarmljena zemlja ne bi pokušavala da se oslobodi od jarma krvavim ratovima i teškim gubicima“.¹²³

Kada je Reza uspeo da u potpunosti preuzme tron, nudio je Mosadegu najviše položaje u vladi, uključujući i mesto ministra pravde, pa i samo premijersko mesto. Mosadeg je sve rezignirano odbio i opet se povukao u izolaciju na svom imanju u Ahmadabadu(*Ahmadabad*). Ipak, uprkos samonametnutom egzilu Mosadeg je još uvek predstavljao opasnost po Rezu Šaha, tako da je Reza 1940. godine naredio vojnicima da bez ikakve optužbe uhapsu Mosadega i da ga drže u zatvoru na neodređeno vreme. Ovo je jako razbesnelo Mosadega, koji je na putu do zatvora popio preveliku dozu sredstava za smirenje, u pokušaju samoubistva, ali je samo pao u komu. Posle nekog vremena dozvoljen mu je da bude u kućnom pritvoru. Međutim, izbori 1943. godine bili su prvi slobodni izbori za Majlis, posle mnogo godina, na kojima je Mosadeg dobio više glasova nego bilo koji drugi poslanički kandidat. Ali, uprkos činjenici da je njegov okoreli neprijatelj Šah prepustio tron svom sinu, nije mogao da ostvari svoj san, jer je jedan mnogo moćniji neprijatelj stajao na tom putu. Britanci su dominirali zemljom kao nikada do tada i Mosadeg je svu svoju pažnju usmerio ka njima.¹²⁴

U želji da osiguraju svoju moć, Britanci su tokom rata ponovo primenili staru formulu, na osnovu koje je Iran bio podeljen u tri sektora. Sovjeti su kontrolisali sever zemlje, Britanci južne provincije prepune naftnih rezervi, rafineriju u Abadanu i zemaljski put ka Indiji, dok je Irancima bilo dopušteno da kontrolišu Teheran i središnji deo zemlje, ali pod stalnim nadzorom okupatora. Naftnim ugovorom iz 1933. godine Britanci su osigurali sebi najpovlašćeniji položaj koji jedna država može imati, dok su Iranci uprkos značajnom poboljšanju ranijeg sporazuma i dalje bili u nezavidnoj poziciji, jer su dobijali preskupu naftu za domaću upotrebu, toliko skupu da su morali da je uvoze iz Sovjetskog Saveza. Britanci su ostvarivali profit i do 500%. Takva eksploatatorska politika je nastavljena i posle II svetskog rata. Prema izveštajima iz 1948. godine, Anglo-iranska naftna kompanija je od 61 miliona funti profita isplatila Iranu svega 9 miliona funti, da bi samo 1950. godine kompanija zaradila više od 114 miliona funti, što je više od celokupne isplate Iranu za proteklih pola veka. Ovakvo stanje je postalo neizdrživo početkom 50-ih godina XX veka,

¹²³Ibid, str. 70-71

¹²⁴ Ibid, str. 71-73

tako da je Iran počeo da traži podelu profita 50:50%.¹²⁵ Pošto se Britanci nisu složili sa gubitkom svojih privilegija, Iranci su planirali da izglasaju nacionalizaciju.

Maja 1951. godine premijer Mosadeg objavio je u Majlisu formiranje Komisije za eksproprijaciju u kojoj su bili Muhamed-Ali Varaste, Medi Bazargan, Abdul-Husein Aliabadi, Muhamed Bajat i Kazem Hašibi, sa zadatkom da otrgnu iransku naftnu kompaniju iz ruku Britanaca. Posle nekoliko dana od formiranja ove komisije, tačnije 15. maja 1951. godine Mosadeg je doneo naredbu svim državnim agencijama da je ugovor sa Anglo-iranskom kompanijom razrešen.¹²⁶ Usledila je nacionalizacija i osnivanje Narodne iranske naftne kompanije koja je zamenila Anglo-iransku naftnu kompaniju.

Očigledno je da nacionalizacija britanskih naftnih postrojenja u Iranu nije bila samo posledica mržnje protiv stranih eksploatatora i nemogućnosti dogovora između Britanaca i Iranaca. Uprkos tome što je nezadovoljstvo dugo tinjalo u običnom narodu Irana, nacionalizacija je sprovedena tek kada su se stekli odgovarajući uslovi ne samo u Iranu već i na međunarodnoj sceni. U Iranu je došlo do mobilizacije jedne kritične društvene mase, kombinacije pogođenog običnog građanina i domaće buržoazije, koja je zahtevala veće „parče kolača“ od naftnih rezervi, a s druge strane, na međunarodnoj sceni došlo je do zaoštavanja između Istoka i Zapada, ali i naftne utakmice¹²⁷ između Britanije i Sjedinjenih Država.¹²⁸ Američke naftne kompanije su strahovale da će Britanci steći značajnu kompetitorsku prednost, zbog čega su SAD u početku spora podržavale iransku stranu.

4.1 Duel Britanije i Irana postaje deo šireg konflikta

¹²⁵ vid.Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, , pp. 6-7

¹²⁶ vid.Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, p. 470

¹²⁷Sukob je postao očigledan 1949. godine kada su Britanci, želeći da smanje svoje rekordne izdatke na kupovinu i proizvodnju nafte (650 milona dolara godišnje), odlučili da zabrane uvoz nafte iz „oblasti dolara“ sve dok ne presuši nafta u „oblasti sterlinga“. Takva odluka je rezultirala smanjenjem izvoza američkih naftnih kompanija u vrednosti od 100.000 dolara godišnje, što je značajno zabrinulo američke naftaše koji su upozoravali da ovakvi potezi britanskih vlasti imaju za cilj njihovo izbacivanje sa određenih tržišta u svetu. „Trn u oku“ američkih naftaša bila je i činjenica da Britanci plaćaju znatno manje Irancima i iranskim radnicima, nego što oni plaćaju Saudijskoj Arabiji. Britanci su plaćali 35 centi po barelu iranske nafte, a Amerikanci 55 centi po barelu saudijske nafte.

¹²⁸ vid.Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, p. 7

Pedesete godine XX veka bile su turbulentne godine u međunarodnim odnosima, a duel Irana i Britanije polako postaje deo šireg konflikta između Istoka i Zapada. Iranci su se ubrzano kretali ka zastrašujućem sukobu s Velikom Britanijom, dok je Amerikancima rat u Koreji bio konačan dokaz da je njihova zemlja ušla u svetski rasprostranjenjenu bici sa SSSR-om¹²⁹, zbog čega će ove dve krize na kraju postati jedna.

„Hladni rat je prisilio SAD da shvate ne samo moć svojih neprijatelja već i životnu važnost svojih prijatelja. Jedanaest takvih prijatelja okupilo se 1949. godine u moćni vojni savez Severnoatlantski pakt (NATO). Solidarnost između SAD i Britanije bila je temelj ove organizacije. Razlike u mišljenjima kako treba postupiti sa zemljama kao što je Iran nisu smele da je oslabe“.¹³⁰

Međutim, dug je bio put do zajedničkog stava Britanaca i Amerikanaca. Britanski zvaničnici su bili zapanjeni odbijanjem Trumanove administracije da prihvati da Britanija treba da izvuče korist od svog truda u stranim zemljama jer je njima to predstavljalo ekonomski opravdano ponašanje i čin zdravog razuma, dok su Amerikanci u tome videli grabljivi imperijalizam. Američke diplomate složile su se da je militantnost Anglo-iranske naftne kompanije jedan od najvećih političkih problema koji pogađa interese SAD i Britanije na Bliskom istoku. „Reakcionarna i staromodna politika kompanije ne samo što je stvarala eksplozivno opasnu situaciju već je i predstavljala hendikep u kontroli komunizma u Iranu“.¹³¹ Ovakav konsenzus karakterisao je američku politiku tokom doba Trumanove administracije.

Sukob po pitanju Irana inicirao je nekoliko sastanaka između američkih i britanskih diplomata, na kojima su britanski emisari tvrdili „da bi nacionalizacija naftne kompanije bila viđena kao pobjeda Rusa i takođe bi proizvela gubitak sto miliona funti godišnje za balans budžeta Ujedinjenog Kraljevstva, ozbiljno ugrožavajući program za naoružanje i naše troškove

¹²⁹ Veliki osećaj straha oblikovao je američku svest u ovom periodu. Komunističko napredovanje delovalo je nezaustavljivo. Sovjetska moć pokorila je Litvaniju, Letoniju, Estoniju. Komunističke vlade nametnute su Bugarskoj i Rumuniji 1946. godine, Mađarskoj i Poljskoj 1947, i Čehoslovačkoj 1948. godine. Albanija i Jugoslavija su takođe postale komunističke, dok je i u Grčkoj besneo rat komunista i rojalista. Sovjetski Savez je 1949. godine izvršio probe svog nuklearnog naoružanja, a te iste godine je i u Kini pobedio komunistički lider Mao Ce Tung. Iz Vašingtona je izgledalo kao da su neprijatelji u pohodu na sve strane. (vid. Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 97)

¹³⁰ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 97-98

¹³¹ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 102

života“. „Iran nema pravno čvrstih žalbi na račun Britanije, a Anglo-iranska kompanija predstavlja krucijalnu imovinu Zapada. Iranska nafta je izuzetno važna za našu zajedničku odbranu, i mogućnost da se izgubi onesposobila bi našu mogućnost da se ponovo naoružamo“. ¹³²

Članovi Trumanove administracije, među kojima se posebno isticao Din Ačison, svojim verovanjem da Mosadeg u sebi nosi duh revolucije i nacionalizma čitavog Bliskog istoka, uporno su pokušavali da ubede britanske kolege da zaustave politiku konfrontacije i ponude Mosadegu zakonit kompromis. Nastavili su to da čine, iako su shvatili da se sa Mosadegom neće lako dogovoriti. ¹³³

Ubrzo nakon što je usledila nacionalizacija britanskih naftnih kapaciteta u Iranu, Britanija je počela pripreme za protivnapad, uputivši u Persijski zaliv oko 4.000 padobranaca i minimum četiri mornarička razarača, koji su se pridružili ostalim britanskim brodovima u blizini obale Abadana. Sjedinjene Države su se oštro usprotivile vojnoj intervenciji, ali pored njih, britanske trupe bile su sputane i političkim sporazumom sa Sovjetskim Savezom iz 1921. godine, koji je omogućavao Sovjetima da pod određenim uslovima pošalju svoje trupe u ovaj region. Kako ne bi započinjali svetski sukob nesagledivih posledica, Britanci su morali da ustuknu u ostvarivanju svoje vojne pretnje. Ali, tada su pribegli ekonomskim sankcijama protiv Irana. Zamrzli su iranske kredite u britanskim bankama, povukli specijalne trgovinske i finansijske povlastice koje su dali Iranu, zabranili uvoz gotovih proizvoda u Iran, kao i izvoz iranske nafte zainteresovanim naručiocima, čime su značajno umanjili prihode iranske vlade. ¹³⁴ „Do tog trenutka, Iran je bio četvrti najveći izvoznik nafte na svetu, snabdevajući 90% evropskih potreba za gorivom. Sada pošto u svom posedu nije imao ni jedan jedini tanker, nije mogao da izveze ni kap nafte“. ¹³⁵ Ipak, preduzete mere nisu bile momentalno uspešne, čak naprotiv samo su povećale prestiž Mosadega i učinile ga svetskom figurom i simboličnim šampionom Bliskog istoka i dalekoistočnih zemalja koje su se i same osećale jako ugroženim. ¹³⁶

¹³² vid.Ibid,103-104

¹³³ Ibid, str.105

¹³⁴vid.Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, pp. 10-11

¹³⁵ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 107

¹³⁶ vid.Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, p. 11

Mosadeg je uprkos svemu nastavio sa svojim planom potpunog potiskivanja Britanaca iz iranske nafte industrije i prvo je preuzeta kontrola nad predstavništvom Anglo-iranske kompanije u Kermanšahu, a zatim i u Abadanu i Teheranu. Šefovi kompanije mudro su sklonili najvažnija dokumenta u britansku ambasadu, kako ne bi dospela u ruke iranskih istražitelja, ali je ostalo dovoljno papira koji su olakšali Mosadegu da pokaže da se Anglo-iranska kompanija mešala u sve aspekte političkog života u Iranu. Dokumenta su ukazivala na uticaj na senatore, poslanike, ministre i novinare. Oni koji su se protivili britanskoj dominaciji, uklanjani su sa vlasti ili eliminisani iz poslovnih poduhvata.¹³⁷

Čvrst stav Mosadega proizilazio je iz njegovog verovanja „da je Iran dostigao uzvišeni trenutak oslobađanja, i prožet šiitskim idealima, bio je odlučan da istera pravdu čak i ako ga taj čin dovodi do mučeničke smrti“.¹³⁸ On i većina Iranaca bili su spremni „da prihvate i dožive mnogo više bola zbog svoje svete ideje. Religiozna tradicija šiita savršeno se uklapala u nacionalističku strast koja se širila Iranom. Zajedno su očeličile volju Irana“.¹³⁹

Britanski vlastodršci nisu bili navikli na ovakvu smelu iransku akciju. Odbacili su svaku nadu da će nagovoriti Mosadega da prihvati njihove stavove i odlučili su se za staru taktiku rušenja vlasti koja im pravi problem. Ali, za mnoge je rušenje Mosadega, koji uživa između 95-98% podrške stanovništva, predstavljalo „potpunu ludost“.¹⁴⁰ U maju 1951. godine razradili su dva detaljna plana invazije na Iran. Prvi, plan „Ipsilon“ razmatrao je upotrebu 70.000 vojnika i kombinovani napad s mora i vazduha u cilju zauzimanja rafinerija i naftnih polja. Drugi, plan „Patuljak“ bio je ograničeniji i podrazumevao je samo zauzimanje rafinerije na dve nedelje da bi tankeri preuzeli naftu iz tamošnjih skladišta. Težnje za vojnom intervencijom bile su toliko jake i verovatno bi se i ostvarile da nije bilo upečatljivog protivljenja iz Vašingtona.¹⁴¹

Britanci su nerado odustali od vojne intervencije i odlučili su se da slučaj iznesu pred Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija. Mosadeg je jedva dočekao takvu priliku i odlučio je da lično ode u Njujork i sam predstavi svoj slučaj. Bila je to prilika da „najgovorljivija ličnost koja se pojavila u vekovnoj istoriji Irana nastupi sada na svetskoj pozornici, predstavljajući slučaj ne

¹³⁷ vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 110

¹³⁸ Ibid, str.117-118

¹³⁹ Ibid, str. 136

¹⁴⁰ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 111

¹⁴¹ Ibid, str. 124-125

samo jedne male nacije protiv jedne velike kompanije, već i slučaj svih očajnika na svetu protiv bogatih i moćnih“.¹⁴²

Truman je bio zabrinutiji nego ikada ranije, jer je jasno uviđao da je opasnost sve veća. Za njega je pitanje ko će kontrolisati naftu bilo sekundarno, više ga je brinulo da neslaganje Velike Britanije i SAD o tome kako treba postupiti sa Mosadegom, da ne izmakne kontroli i da ne podeli savez.

4.2 Mosadeg u Savetu bezbednosti

Oktobra 1951. godine Mohameda Mosadega je došao u Njujork. On je bio prvi vođa jedne siromašne zemlje kojeg je američka javnost imala priliku da čuje. Njegov dolazak bila je tema svih novinskih naslovnica u Sjedinjenim Državama. Tipičan primer bio je tekst u *Njujviku* pod naslovom „Mosadeg: fanatik koji se onesvešćuje“. *Njujvik* je hvalio njegov lični integritet, tvrdeći da uprkos tome što su ga mnogi Zapadnjaci u početku odbacivali kao „mlitavog, senilnog, i verovatno, ludog“, danas u njemu vide „izuzetno promućurnog starca čelične volje i s instinktom za samodramatizaciju“.¹⁴³

U Savetu bezbednosti, Mosadeg je morao da opravda nepoštovanje odluke Međunarodnog suda, po kojoj je Iran bio u obavezi da vrati nacionalizovanu imovinu Anglo-iranskoj naftnoj kompaniji. Britanski predstavnik, Gledvin Džeb, podneo je dugačak pledoaje, u kojem iznosi stav svoje vlade koja odbacuje nacionalizaciju i tvrdi da je nafta u iranskoj zemlji vlasništvo Anglo-iranske naftne kompanije. U pledoajeu piše: „jasna činjenica da je, serijom bezosećajnih poteza, iranska vlada dovela ovu veliku kompaniju, čije uspešno poslovanje ima ogroman doprinos ne samo Ujedinjenom Kraljevstvu i Iranu već i čitavom slobodnom svetu, do prekida rada. Sve dok ovaj slučaj ne bude u potpunosti ispitan, čitav slobodan svet biće sve siromašniji i slabiji, uključujući i sam zavedeni Iranski narod...Na stranu njeni finansijski izveštaji, ali učinak ove kompanije u Iranu može samo da izazove divljenje...Kompanija je učinila sve napore da poboljša životni standard i obrazovanje svojih zaposlenih... U potpunosti

¹⁴²Ibid, str.138-139

¹⁴³vid.Ibid, str. 140-141

ignorisati ove aktivnosti i optuživati kompaniju da je odgovorna za ugnjetavanje, korupciju i izdaju, moglo bi se smatrati običnom nezahvalnošću, da jednostavno nije smešno“.¹⁴⁴

Mosadeg je uzvratio da je žalba Britanije neosnovana i da Savet bezbednosti nema jurisdikciju nad ovim slučajem, jer Iran može da koristi svoja nacionalna bogatstva kako mu odgovara. Takođe, ugovor iz 1933. godine sklopljen je između privatne kompanije i iranske vlade, i da zbog toga isključivu nadležnost rešavanja ovog spora ima iranski sud. Mosadeg je detaljno pružio rezime slučaja, u kome piše: „Mojim sunarodnicima nedostaju osnovne životne potrepštine. Njihov životni standard je verovatno jedan od najnižih na svetu. Naše najveće prirodno bogatstvo je nafta. Ona bi trebalo da je izvor posla i hrane za narod Irana. Eksploatacija nafte bi svakako trebalo da bude naša nacionalna industrija, a prihodi koje donosi trebalo bi da poboljšaju uslove života. Trenutno, naftna industrija skoro da nije ni na koji način doprinela dobrobiti ljudi ili tehničkom napretku ili industrijskom razvoju moje zemlje...Da biste stekli sliku o zaradi Irana od ove ogromne industrije, mogu vam reći da je 1948. godine čisti prihod dostigao šezdeset jedan milion funti; ali od te zarade, Iran je dobio samo devet miliona funti, iako je dvadeset osam miliona funti otišlo pravo u državnu blagajnu Ujedinjenog Kraljevstva na ime poreza na prihod...Ovde moram da dodam da stanovništvo u naftnim oblastima južnog Irana i Abadana, gde se nalazi najveća naftna rafinerija na svetu, pati u uslovima potpunog jada i bede, bez najosnovnijih životnih potrepština...i ako strani eksploatatori nastave da zadržavaju čitav prihod, onda će naš narod ostati večno u stanju bede i jada. Ovo su razlozi koji su naterali iranski parlament da jednoglasno usvoji odluku o nacionalizaciji naftne industrije...Naftno bogatstvo Irana, kao i zemljište, reke i planine, pripadaju narodu Irana. Samo oni imaju vlast da odluče šta će se raditi sa njima, ko će ih koristiti i kako“.¹⁴⁵

U svojoj oštroj optužbi pred Savetom bezbednosti Mosadeg je vešto pronašao reči koje su pogodile njegove protivnike i oduševile njegove pristalice. Ismevajući Britance izjavio je da je neuspešan njihov pokušaj „da ubede svet da je jagnje proždralo vuka“ i „da je vlada Ujedinjenog Kraljevstva potpuno jasno pokazala da nije za pregovore, i umesto toga upotrebila sve nezakonite metode ekonomskog, psihološkog i vojnog pritiska kojih je mogla da se dočepa da

¹⁴⁴ vid. Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, 141-142

¹⁴⁵ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 143-145

slomi našu volju. Koncentrišući prvo ratne brodove duž naše obale i padobrance u obližnjim bazama, Britanija je izvela veliku paradu svoje ljubavi prema miru“.¹⁴⁶

Poput pravog posrednika, američki asistent državnog sekretara, Džordž Mek Gi, predložio je „genijalnu formulu“¹⁴⁷ za rešenje spora. Ali, njegovu formulu ne samo da su odbili Iranci, već su je odbili i Britanci, tvrdeći da bi ovakav novi aranžman značajno ugrozio njihove pozicije na Bliskom istoku.¹⁴⁸

Na kraju rezolucija koju je Britanija predložila Savetu bezbednosti postala je ništa više od poziva na dobru volju obe strane. Mosadeg je izašao kao apsolutni pobednik, ostavivši toliko jak utisak da je ubedio većinu ostalih vlada da nemaju drugog izbora do da se slože sa njim. Bio je to ponižavajući diplomatski poraz za Britaniju.

Tako su pregovori u Njujorku i Vašingtonu propali, a premijer Mosadeg je krenuo natrag u Iran.

Međutim, dok je Mosadeg još boravio u Sjedinjenim Državama, u Britaniji se desila značajna politička promena. Konzervativci predvođeni Vinstonom Čerčilom su pobedili na izborima i zamenili laburističku vladu Atlija. Čuveni pobednik iz II svetskog rata, Čerčil je teško napuštao ideju o Britaniji kao imperijalističkoj sili. On je i dalje na Iran gledao kao na značajan izvor nafte po izuzetno pristupačnim cenama i znao je da gubitkom Irana Britanija neće moći da zadrži Suec i preostale kolonije. Njegov glavni cilj, na zalasku karijere, bio je da održi branu pred nacionalizmom Trećeg sveta. U Mosadegu je video ne samo opasnost po snabdevanje Britanije naftom, već i „nepodnošljiv simbol antibritanskih osećanja širom sveta“.¹⁴⁹

4.3 Mosadegizam

¹⁴⁶ Ibid, str. 146

¹⁴⁷Formula Mek Gi-a sastojala se od ideje da se zvanično prizna nacionalizacija i iransko pravo da raspolaže svojom naftom, ali i da se britanskoj strani isplati određena kompenzacija po tržišnoj vrednosti od budućeg profita firme. S druge strane, sama nacionalizacija ne bi uključivala rafineriju u Abadanu, čije rukovođenje bi trebalo da preuzme neka neutralna naftna kompanija (spomenuta je holandska kompanija). Onda bi britanska Anglo-iranska kompanija dobila pravo da izvozi naftu iz Persijskog zaliva u skladu sa proporcijom 50:50. Mosadeg je odbio ovakav predlog.

¹⁴⁸vid.Fariborz Mokhtari,*Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, p. 471

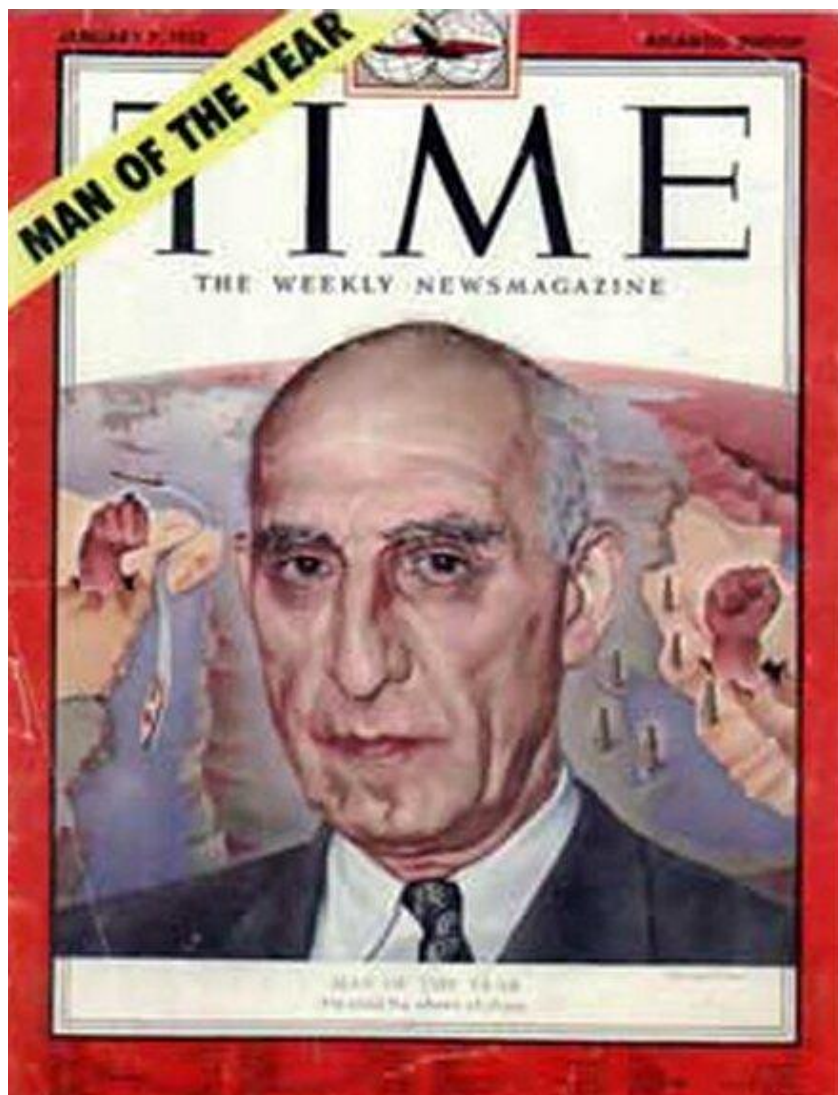
¹⁴⁹vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 152-153

Po svom povratku iz Njujorka, Mosadeg je otišao u državnu posetu Egiptu. Tokom njegovog boravka, ulice Kaira bile su ispunjene antibritanski raspoloženim ljudima, koji su uzvikivali „Živeo Mosadeg“, „Živeo lider antiimperijalizma“. Novine su izveštavale da je „Mosadeg povratio slobodu i dostojanstvo svojoj zemlji“ i da „Iran i Egipat imaju sveto pravo da se oslobode iz kandži kolonijalizma“. U toj četvorodnevnoj poseti Mosadega su ugostili kralj Faruh i premijer Nahas Paša, nazvavši ga „vodećom svetlošću Bliskog istoka“. Takođe, Mosadegu je uručena i počasna diploma na Fouad univerzitetu, gde je održao predavanje o važnosti odstranjivanja stranog uticaja iz naftne rafinerije u Abadanu, izjavivši: „Mi nismo nacionalizovali našu naftnu industriju samo iz ekonomskih razloga i ogromnih budžetskih priliva, već zbog činjenice da dokle god strane kompanije nastave da rukovode Iranom, naša nezavisnost će biti ozbiljno narušena“. Mosadeg je završio putovanje zaključkom da „samo ujedinjeni Egipat i Iran mogu srušiti britanski imperijalizam“.¹⁵⁰

„Tokom 1951. godine Mosadeg je uplovio na svetsku scenu i počeo njome da dominira. Postao je važna ličnost čije ideje, dobre ili loše menjaju istoriju. Niko zato nije bio iznenađen kada je magazin *Tajm* izabrao njega za – Čoveka godine“.¹⁵¹

¹⁵⁰vid.Ofer Israeli, *Twilight of Colonialism: Mossadegh And Suez Crisis*, Middle East policy, 2013, pp. 148-149, <http://www.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/mepo.12011/full>, 10.06.2014.

¹⁵¹vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 152-153



*Mohamed Mosadeg, naslovna strana magazina *Time* iz 1951. godine.¹⁵²

Nakon Mosadegovog izlaganja u Savetu bezbednosti i njegove posete Egiptu, ljudi su počeli, pre svega širom kolonijalnih poseda na Bliskom istoku, da govore o novom pojmu - „mosadegizmu“.

¹⁵² Mohamed

Mosadeg, <http://images.search.yahoo.com/images/view; ylt=AwrB8pWVm19Tb14ADIyJzbkF; ylu=X3oDMTIyMGRqZGhtBHNIYwNzcRz bGsDaW1nBG9pZAM0OTE2ZDdjMTZjNDYwZDA5NDA4MTE4ZWQ4ZjhlZWYxMARncG9zAzEEaXQDYmluZw-- ?back=http%3A%2F%2Fimages.search.yahoo.com%2Fsearch%2Fimages%3Fp%3Dmosadegh%2Btime%26n%3D60%26ei%3Dutf- 8%26fr%26sb-top%26tab%3Dorganic%26ri%3D1&w=442&h=592&imgurl=consortiumnews.com%2Fwp- content%2Fuploads%2F2013%2F02%2Fmosadegh-time.jpg&rurl=http%3A%2F%2Fconsortiumnews.com%2F2013%2F02%2Fwaking- up-to-irans-real-history-2%2F&size=50.9KB&name=%3Cb%3Emosadegh%3C%2Fb%3E- %3Cb%3Etime%3C%2Fb%3E&p=mosadegh+time&oid=4916d7c16c460d09408118ed8f8eef10&fr2=sb- top&fr=&tt=%3Cb%3Emosadegh%3C%2Fb%3E- %3Cb%3Etime%3C%2Fb%3E&b=0&ni=21&no=1&ts=&tab=organic&sigr=12768rscu&sigb=137unsm91&sigi=120c679j1&sig=10saookod& ign=10saookod&.crumb=IObOJfTHyZr&#>, 16.05.2014

Mosadegizam – označava dovođenje u pitanje britanskih interesa u Iranu. Poznat takodje i kao „Mosadegov sindrom“, koji je rasplamsao antikolonijalnu strast, koja je počela da izranja ispod površine tokom pedesetih godina XX veka u mnogim britanskim i evropskim kolonijama, inspirišući ostale države u bliskoistočnom regionu. Premijer Irana ukazao je na mogućnost da ove zemlje steknu političku i ekonomsku nezavisnost, umesto dotadašnje potčinjenosti diktatu velikih sila. Mosadegizam je imao široki uticaj i izvan Persijskog zaliva, inspirisao je Naserovu nacionalizaciju Sueckog kanala, a takav potez čak i Fidela Kastru, koji je jednom prilikom izjavio: „Dok smo se nalazili u planini i sanjali revoluciju, odjednom smo videli nacionalizaciju Sueckog kanala i jedino što smo mogli je da kažemo sebi, ako su Egipćani mogli da se suprotstave Izraelcima, Amerikancima, Britancima i Francuzima i da pobeđu, kako onda mi ne možemo da pobedimo Batistu?“.¹⁵³

U Tajmu su Mosadega nazvali „iranskim Džordžom Vašingtonom“ i „najpoznatijim čovekom kog je njegova drevna nacija dala tokom vekova“. „U poslu sa naftom ponašao se kao Šeherezada i podmazao je točkove haosa. Njegove kisele suze rastvorile su jednu od preostalih potpora velike imperije. Svojim tugaljivim, pevajućim glasom izblebetao je prkosan izazov koji je proširio mržnju i zavist skoro nerazumljivu na Zapadu... Položaj Britanije na čitavom Bliskom istoku beznađežan je... Stari kolonijalni odnosi su gotovi, i nijedna druga sila ne može da zameni Britaniju“.¹⁵⁴

4.4 Dvostruki pritisak na Mosadega

Tokom ovog perioda Mosadeg je bio napadnut sa dve strane. Spolja su napad predvodile Sjedinjene Države i Britanija, dok je iznutra postojao jedan krug ljudi koji su žestoko napali njegovu čvrstu nacionalističku politiku.

Iznenada američka podrška premijeru Mosadegu počela je da opada, a državni sekretar Din Ačison je poručio Irancima da hitno regulišu nesporazum sa Britancima i da im daju adekvatnu kompenzaciju, jer je drastično opala proizvodnja i izvoz nafte. Ačison je čak zapretio

¹⁵³ vid. Ofer Israeli, *Twilight of Colonialism: Mossadegh And Suez Crisis*, pp. 148-149

¹⁵⁴ vid. Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 153-154

Iranskoj vladi „da SAD pružaju pomoć samo ljudima koji pomažu sami sebi i onim vladama kojima je dobrobit sopstvenog naroda iskreno na srcu“. ¹⁵⁵ Pritisnut okolnostima Mosadeg je u jednom momentu predložio formiranje međunarodne kompanije za distribuciju nafte, koja će imati monopol na prodaju iranske nafte SAD. Američka vlada je predlog odbila, kao i iranski zahtev za pozajmicu od 20 miliona dolara. Njeni zvaničnici izjavljivali su „da ne bi bilo pošteno prema američkim obveznicima da njihova vlada daje bilo kakvu ekonomsku pomoć Iranu dokle god Iran ima prihoda od prodaje nafte i naftnih proizvoda“. ¹⁵⁶ SAD su otišle i korak dalje u zajedničkoj britansko-američkoj ekonomskoj blokadi Irana zabranivši svojim kompanijama da kupuju iransku sirovu naftu. ¹⁵⁷

Mosadeg je morao da se suoči i sa unutrašnjim pretnjama, jer je saznao da pripadnici *Fadejana* spremaju atentat na njega. Kako bi ga ubedio da sa tim pripremama nema nikakvih dodirnih tačaka, Kašani se otvoreno suprotstavio *Fadejanu* i kritikovao njegovo rukovodstvo zbog skretanja sa prave putanje. Rukovodstvo *Fadejana* je odgovorilo teškim optužbama na račun Kašanija i Mosadega, nazvavši ih stranim plaćenicima i obećavši im isti „tretman koji je dobio Razmara“. Posle hapšenja vođe *Fadejana* Navaba Safavija, zaista je pronađena lista sa imenima za odstrel. Takođe, ni Tudeh partija nije podržavala Mosadega, već je pobunila radnike naftne industrije, koji su zahtevali bolje radne uslove, ali je Kašani brzo pritekao u pomoć premijeru i umirio radnike. Rascep između Kašanija i *Fadejana* sa jedne strane, kao i Mosadega i Tudeh partije sa druge strane, ukazala je na jasne pukotine u ranije neraskidivoj koaliciji. ¹⁵⁸

Shvativši da se naftni problem neće rešiti brzo, Mosadeg je probao da reorganizuje iransku ekonomiju i da je učini nezavinu od naftnih prihoda. U decembru 1951. godine u parlamentu Mosadeg je izjavio: „da Iranci moraju da zamisle da poput Avganistana ili evropskih zemalja nemaju naftu, zbog čega bi trebalo da redukuju njenu potrošnju, a nacija će morati da to

¹⁵⁵ Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, p. 12

¹⁵⁶ Ibid, p. 12

¹⁵⁷ Na primer, američka firma *Consolidated Brokerage*, pored toga što je ugovorila petogodišnje ekskluzivno pravo prodaje iranske nafte na tlu Amerike, morala je da se povuče iz posla nakon zahteva Stejt departmenta. Takođe, i inženjerska firma *Lee Factors* je morala da se povuče iako je ugovorila da pošalje 3.500 obučanih tehničara da preuzmu upravljanje iranskim naftnim instalacijama.

¹⁵⁸ vid. Fariborz Mokhtari, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, p. 470

toleriše kako bi se izbavila iz ropstva“.¹⁵⁹ Ispostavilo se da je to bio nemogući zadatak. Pod pritiskom odozdo, pristalica komunističke Tudeh partije i radikalnog krila Nacionalnog fronta, Mosadeg je usvojio zakon o zemljišnoj reformi, prema kome svi zemljoposjednici moraju da se odreknu 20% svojih prihoda, od čega bi 10% išlo direktno seljacima a 10% ruralnim bankama, koje bi pomagale seljacima putem jeftinih kredita. Ove mere su razbesnele zemljovlasnike. Da bi ublažio ekonomske probleme Mosadeg je sproveo niz mera, koje su obuhvatale nacionalizaciju određenih prevoznčkih i telefonskih kompanija; kako bi ublažio cene hrane, otvorio je pekare širom zemlje, čime je navukao i gnev trgovaca. Iranskoj buržoaziji nije bilo teško da uvidi da ili će ostati na strani naroda, (ponosna i siromašna), ili će morati da stane na stranu Mosadegovih neprijatelja. Mnogi lideri Nacionalnog fronta, koji su bili povezani sa bazarima, poput ajatolaha Kašanija, na kraju su okrenuli leđa Mosadegu i pridružili se Šahu, čime je pripremljen teren za državni udar.¹⁶⁰

5. DRŽAVNI UDAR: OPERACIJA „AJAKS“

5.1 Nastavak ili promena američke politike prema Iranu

Globalna ravnoteža snaga i sveprisutna komunistička pretnja dozvolile su upotrebu agresivnijih sredstava SAD, kako bi se Iran sačuvao daleko od sovjetske orbite. Trumanova administracija je tek 1952. godine bila spremna da prihvati da sovjetska agresija na Iran može biti uzrok početka globalnog rata. Iako može delovati da je pristup Ajzenhauerove administracije bio mnogo agresivniji, suštinski to je bio samo nastavak politike Trumanove administracije, pošto operacija u Iranu ne bi bila moguća 1950-1951. godine, jer SAD nisu sprovele proces modernizacije i jačanja vojske, ali je zato taj proces završen tokom 1952. godine. Možemo pretpostaviti i da je Ajzenhauer došao ranije na vlast, on ne bi mogao da sprovede tajnu akciju u Iranu, i suprotno, da je Truman nastavio svoj mandat on bi sigurno naredio obaranje Mosadegove vlade. Tek pošto je obavljena modernizacija vojske, SAD su sebi mogle da dozvole agresivniji

¹⁵⁹ vid. Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, p. 14

¹⁶⁰ Ibid, p. 14

pristup i uvođenje širokog dijapazona političkih i vojnih instrumenata, uključivši i tajne akcije, jer su bile spremne za globalni sukob sa Sovjetima.¹⁶¹

Primarni ciljevi Trumanove administracije iz 1951. godine su bili: očuvanje mira u svetu; očuvanje Irana na strani Zapada; očuvanje nesmetanog prolaza nafte i očuvanje koncesionih prava u Iranu i ostalim delovima sveta.

Državni sekretar Ačison istakao je da je naftna kriza direktno ugrozila: a) svetski mir; b) stabilnost i prozapadnu orijentaciju Irana, Bliskog istoka i potencijalno celog muslimanskog sveta; c) kontinuirani protok nafte esencijalni za Zapad; d) stabilnost stranih investicija na Bliskom istoku; i e) Britansku poziciju da vraća dugove.¹⁶²

Skoro dve godine kasnije i Ajzenhauerova administracija je definisala identične ciljeve i smatrala da Iran ima ključnu stratešku poziciju, stoga bi pad Irana pod vlast Sovjeta imalo kao moguće posledice: a) glavnu opasnost za bezbednost čitavog Bliskog istoka, kao i Pakistana i Indije; b) uvećanje sovjetske naftne rezerve, koja je mogla biti iskorišćene za globalni rat, kao i sovjetske sposobnosti da ugrozi najvažnije svetske komunikacione linije; c) narušavanje prestiža SAD u susednim zemljama na Bliskom istoku i oslabljen otpor tih zemalja komunističkom pritisku; d) uskraćivanje nafte slobodnom svetu ili njena zloupotreba od strane Sovjeta kao sredstva za ekonomski rat; e) snažan psihološki udar u ostalim delovima sveta. Iz priloženih ciljeva Trumanove i Ajzenhauerove administracije moguće je jasno uočiti kontinuitet pogleda na iransku krizu.¹⁶³

Od samog početka Hladnog rata, politika Trumanove administracije prema Iranu determinisana je geopolitičkom hladnoratovskom realnošću. Napad Severne Koreje na Južnu Koreju 1950. godine, na Zapadu je okarakterisan kao uvod u sveopštu sovjetsku ofanzivu na pozicije moći Sjedinjenih Država u svetu. Verovali su da je to samo prva faza globalnog rata i da će Sovjetski Savez nastojati da proširi sukob i na drugim strateški značajnim teritorijama. Zbog

¹⁶¹ vid.Francis Gavin, *Politics, Power, and U.S. Policy in Iran, 1950-1953*, Journal of Cold War Studies, Vol.1, No.1, 1999, pp. 58-59, <http://www.fas.harvard.edu/~hpcws/gavin.pdf>, 28.04.2014.

¹⁶²Steve Marsh, *Continuity and Change: Reinterpreting the Policies of the Truman and Eisenhower Administration toward Iran 1950-1954*, Journal of Cold War Studies, Volume 7, Number 3, (2005), p. 87, https://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/journal_of_cold_war_studies/v007/7.3marsh.html, 15.04.2014.

¹⁶³Ibid, p. 87

toga je Iran (zajedno sa Jugoslavijom i Nemačkom) identifikovan kao potencijalno slaba tačka, ranjiv na sovjetsku agresiju i prerastao je u jedan od najvažnijih geopolitičkih interesa SAD. Mnogi su smatrali da su gubitak nuklearnog monopola 1949. godine, korejski napad i pobjeda komunista u Kini, iznenadili rukovodioce američke administracije i da su u periodu 1950-1951. godine SAD bile „previše slabe i nepripremljene za globalni rat“.¹⁶⁴ Zbog toga su preduzeti čvrsti koraci ka uvećanju američke vojne sposobnosti. Modernizacija vojnog naoružanja trebalo je da bude gotova do 1954. godine, ali je značajno ubrzana, dok su vojni generali preporučivali svojoj vladi da u periodu 1950-1952. godine vodi „istrajnu i razboritu“ politiku i da ne provocira akcije Sovjetskog Saveza. U tom periodu ravnoteža snaga nije bila na strani SAD i napad Sovjeta na Persijsko poluostrvo, izazvao bi njihovo povlačenje „sa većeg dela, a možda i čitavog Bliskog istoka“. Ovakva situacija bila je jasna Trumanovoj administraciji koja, s jedne strane, nije smela da dozvoli da Iran „padne u ruke“ Sovjeta, dok sa druge strane, nije smela izazvati globalni rat. Iz istog razloga, Britanci su, pritisnuti od strane Trumanove administracije, morali da odustanu od direktne vojne intervencije u Iranu, kako Sovjetski Savez ne bi iskoristio intervenciju¹⁶⁵ kao razlog za svoj napad na Iran.¹⁶⁶

U strategiji SAD, Iran nije bio važan samo zbog nafte, bez čije bi kontrole globalni rat sa Sovjetima bio nemoguć, već je imao ogroman strateški značaj kao polazna tačka bombardovanja celokupne teritorije Sovjetskog Saveza, ukoliko bi došlo do rata. Takođe, ako bi regionom Bliskog istoka zagospodario Sovjetski Savez, komunikacija i transport između Evrope i Dalekog istoka bili bi drastično otežani.¹⁶⁷ SAD su želele da osiguraju naftne rezerve za Zapad i stabilnost cena naftnih derivata na svetskom tržištu.

Administracije su imale identične poglede na ključne probleme u Iranu. Glavni problem su bili izuzetno loši socio-ekonomski uslovi, koji su predstavljali pogodno tle za komunističku subverziju. Iran se suočio sa ozbiljnim ekonomskih trgovinskim deficitom, padom industrijske proizvodnje i alarmantnim odlivom kapitala van nacionalnih granica, koji nije supstituisan adekvatnim stranim privrednim investicijama. Situacija je bila finansijski i ekonomski beznačajna, zbog čega je razrešenje naftne krize bilo od velike važnosti i jedina dugoročna nada

¹⁶⁴ vid. Francis Gavin, *Politics, Power, and U.S. Policy in Iran, 1950-1953*, pp. 62-63

¹⁶⁵ Prema sporazumu o prijateljstvu između Irana i Sovjetskog Saveza iz 1921. godine, Sovjeti su imali pravo da intervenišu u slučaju da neka strana sila izvrši invaziju na Iran.

¹⁶⁶ vid. Francis Gavin, *Politics, Power, and U.S. Policy in Iran, 1950-1953*, pp. 64-65

¹⁶⁷ Ibid, p.66

za Zapad da se Iran „očuva na površini“ tj. da ne sklizne u neutralnost ili komunizam. Obe administracije su smatrale Britaniju ključnim faktorom njihove politike prema Iranu.¹⁶⁸

Uprkos tome što je Trumanova administracija bila često isfrustrirana britanskim imperijalističkim stavovima, ipak, nije mogla da dozvoli duboko neslaganje sa najodanijim saveznikom. Morala je da vodi izbalansiranu politiku. Prvo, morala je da spreči britansku intervenciju, ne bi li izbegla globalni rat, a drugo, i da spreči javno poniženje Britanaca. Sjedinjenim Državama su saveznici bili neophodni zbog prenapregnutosti u svojoj strategiji obuzdavanja. Iz više razloga Britanija je smatrana najvrednijim saveznikom, jer je imala vitalnu stratešku poziciju i krucijalni politički uticaj u Zapadnoj Evropi, Bliskom istoku i Jugoistočnoj Aziji. Takođe, Britanija je predstavljala respektabilnu silu među zapadnim saveznicima, imala je 2,5 puta veću proizvodnju od Francuske i skoro 50% veću od Zapadne Nemačke, zbog čega su je američki planeri videli kao ključnog strateškog i ekonomskog partnera na Bliskom istoku.¹⁶⁹

Međutim, dvogodišnji formalni ili neformalni medijatorski angažman SAD u razrešenju spora doveo ih je u veoma neprijatni položaj. SAD su pokušale da ostanu neutralne u naftnom sporu, ali su odbile da priznaju neutralnost Iranu u Hladnom ratu. Tako da su se početkom 1952. godine kod američkih političkih kreatora iskristalisala tri moguća pravca daljeg delovanja. Prvi su zahtevali da se podrži Britanija, jer je spor u jednom momentu ozbiljno narušio specijalne anglo-američke odnose, drugi su želeli neutralan stav, dok su treći insistirali da SAD zauzmu nezavisni pravac od britanske politike, jer je podrška Britaniji narušila američke vrednosti i imidž na Bliskom istoku. Ipak, debata je ukazala na potrebu da se dvogodišnja medijatorska praksa promeni i ubrzo su SAD zauzele mnogo odlučniju politiku prema Iranu, primoravši ga da poštuje preuzete ugovorne obaveze, da pristane na 50:50% podele profita, da održi prozapadnu političku garnituru na vlasti i da poštuje britanske interese koliko god je to moguće, bez ugrožavanja američkih ciljeva.¹⁷⁰

Do promene američke politike došlo je zbog više faktora: 1) postojeća politika se pokazala kao neefikasna za razrešenje naftnog spora; 2) anglo-američki odnosi bili su pod jakim pritiskom; 3) američki Savet za psihološke strategije procenio je da postoje ograničene

¹⁶⁸ vid.Steve Marsh, *Continuity and Change: Reinterpreting the Policies of the Truman and Eisenhower Administration toward Iran 1950-1954*, pp. 88-92

¹⁶⁹ Ibid, p. 83

¹⁷⁰ Ibid, pp. 104-107

mogućnosti da se spor reši bez uklanjanja Mosadega; 4) postojala je procena mogućnosti da se sprovede konstruktivna promena rukovodstva, a da to ne ugrozi ispunjavanje iranskih finansijskih obaveza prema inostranstvu i da bi mogla da se uspostavi razumnija vlada koja bi rešila krizu i pomerila Iran daleko od Sovjetske orbite.¹⁷¹

Krucijalnu promenu strategije prema Bliskom istoku predvodio je Pol Niče, koji je izjavio: „da opadanje britanske moći u tom regionu otvara politički vakum koji će, hteli mi ili ne, neko popuniti“.Ovo je ukazivalo da je uloga SAD kao lidera esencijalna na Bliskom istoku, ako ne i neminovna. Zbog toga SAD moraju da preduzmu odlučnije mere da zaštite svoje interese, naftu i strateške baze.¹⁷²

Leta 1952. godine završena je američka vojna modernizacija¹⁷³, što je uvećalo odlučnost administracije da preduzme konkretnije korake u rešavanju britansko-iranskog spora. Nova snaga dozvolila je Sjedinjenim Državama agresivniju politiku, uključujući i tajne akcije. Savet za nacionalnu bezbednost, odobrio je planove za specijalne vojne, ekonomske, diplomatske i propagandne mere, koje su imale za cilj podršku nekomunističkim snagama ili sprečavanje da ceo ili pojedini regioni Irana potpadnu pod vlast Sovjeta. U slučaju da pripadnici Tudeh partije, uz pomoć sovjetske tajne službe, izvrše državni udar u Iranu, SAD moraju biti spremne na putem specijalnih operacija pomognu lokalne centre otpora, koji bi bili sposobni da izvedu kontra-udar i obore komunističku vlast.¹⁷⁴

Državni sekretar Džon Dals¹⁷⁵ identifikovao je Iran kao „vitalnu predstražu“ na periferiji sovjetskog bloka. Pored Irana u toj grupi bili su i Japan, Indokina, Indija, Pakistan i NATO.

¹⁷¹ vid.Steve Marsh, *Continuity and Change: Reinterpreting the Policies of the Truman and Eisenhower Administration toward Iran 1950-1954*, pp. 107-108

¹⁷² vid.Ibid, pp. 112-113

¹⁷³ Sjedinjene Države su 1949. godine odvajale 4.7% svog GDP-a na vojne potrebe, da bi posle početka modernizacije vojske taj procenat porastao na 17.8% GDP-a u periodu 1952-1953. godine. Svaka vojna grana je uvećala svoju snagu i moć, uvećan je broj prekomorskih baza, kao i broj lansirnih rampi za nuklearne rakete. Januara 1953. vojna proizvodnja bila je veća skoro sedam puta nego što je iznosila 1950. godine. (vid.Francis Gavin, *Politics, Power, and U.S. Policy in Iran, 1950-1953*, p. 76)

¹⁷⁴ vid.Francis Gavin, *Politics, Power, and U.S. Policy in Iran, 1950-1953*, pp. 77-78

¹⁷⁵ Džon Foster Dals, (*John Foster Dulles*) državni sekretar Sjedinjenih Država od 1953. do 1958. godine. Pohađao je pravni fakultet na univerzitetu Džordž Vašington, a karijeru je počeo u firmi *Salivan i Kromvel*, da bi posle 16. godina postao jedan od najplaćenijih advokata na svetu. Zanimljivo je da je Dals bio posebno zainteresovan za Nemačku i redovno ju je posećivao tokom 1920-ih i 1930-ih godina, što je donelo veliki procvat njegovoj firmi, zahvaljujući saradnji sa kartelima stvaranim u dosluhu sa novim nacističkim režimom. Podržavao je Hitlera, ali je

Prema njegovim rečima: „Iran je bio očigledna slaba tačka na severu odbrambenog kordona koji su činili: Turska, Irak, Sirija i Pakistan. Ali kordon bi bio neupotrebljiv ako ne bismo sačuvali Iran. Zbog toga je naša neposredna dužnost koncentrisanje na smirivanje situacije tamo, jer je još uvek postojalo jako anti-sovjetsko raspoloženje u zemlji.“¹⁷⁶

Prema izveštajima Stejt departmenta komunistička partija Tudeh u Iranu aktivno je podržavala premijera Mosadega u njegovoj borbi sa Šahom, ali eliminisanjem Šaha, pozicija komunista bi značajno ojačala i ispravno je očekivati da bi se ubrzo okrenuli i protiv samog Mosadega, što bi za posledicu imalo okretanje Irana Sovjetima.¹⁷⁷ Mosadegov neuspeh da pronađe rešenje za socio-ekonomske probleme u zemlji, ohrabrivao je komunističku subverziju, dok su njegove godine i bolest činili procenu još koliko vremena će opstati na vlasti gotovo nemogućom. Do momenta kada se povuče sa vlasti, situacija u Iranu se toliko može pogoršati da će SAD biti nemoćne da spreče Tudeh partiju da preuzme vlast.“¹⁷⁸

Ipak, promenjena ravnoteža snaga u svetu, jačanje američke vojne i obaveštajne moći i jačanje sektora za tajne operacije¹⁷⁹ ohrabrilo je američku administraciju da zauzme čvršći stav i preduzme smeliju politiku radi razrešenja iranskog problema.

tokom 1935. godine, pod pritiskom svojih partnera pristao da zatvori kancelariju u Berlinu. Posle Drugog svetskog rata, Dals je u komunizmu otkrio zlo koje je tako sporo prepoznavao u nacizmu i u javnosti se predstavljao kao žestoki „neprijatelj crvenih“. Međutim, nisu samo pravo i politika bile njegove jedine strasti, čitavog života bio je obuzet dubokom hrišćanskom verom. Verovao je u nasleđe Sjedinjenih Država, koje je nametnulo posebnu obavezu Americi. Osećao je nešto što je nazvao „dubokim osećajem misije“, ubeđenje da „oni koji otkriju dobar način života imaju obavezu da pomažu drugima da pronađu takav isti“. Početkom 1950-ih, tragao je za tim kako da usmeri svoje hrišćansko shvatanje i nadahnuće u borbi protiv zlih metoda i planova sovjetskog komunizma. Pošto se tokom čitave predsedničke kampanje oslanjao na njega Dvajt Ajzenhauer, posle pobede na izborima 1952. godine, imenuje Dalsa za državnog sekretara. Tokom same kampanje Dals je održao seriju govora u kojima je optuživao Trumanovu administraciju da je pokazala slabost u odnosu na porast komunizma, zbog čega je odmah po dobijanju funkcije državnog sekretara, počeo da traži mesto na kome će Sjedinjene Države moći da zadaju udarac tom komunističkom zlu. Iran je savršeno odgovarao Dalsovim potrebama. (vid.Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 105-110)

¹⁷⁶ Francis Gavin, *Politics, Power, and U.S. Policy in Iran, 1950-1953*, p. 84

¹⁷⁷ vid.Ibid, p. 86

¹⁷⁸ Steve Marsh, *Continuity and Change: Reinterpreting the Policies of the Truman and Eisenhower Administration toward Iran 1950-1954*, p. 116

¹⁷⁹ Ukupan personal koji je radio na tajnim operacijama porastao je sa 302 iz 1949. godine na preko 6.000 u 1952. godini, budžet je uvećan sa 4.7 miliona dolara na 82 miliona dolara, a prekomorske stanice sa 7 na 47... Tajne operacije su uvećane 16 puta u periodu 1951-1953.

5.2 Priprema operacije „Ajaks“

„Kada su Dvajt Ajzenhauer i Džon Foster Dals došli na vlast početkom 1953. godine, Sjedinjene Države je prožimao strah od okruženja, kao i užasan osećaj da gube bitku ideologija koja je usledila posle rata.“¹⁸⁰

U periodu posle Drugog svetskog rata, talasi nacionalizma i antikolonijalizma preplavili su Aziju, Afriku i Latinsku Ameriku. Na tim talasima, iskreni idealista Mohamed Mosadeg, došao je na vlast u Iranu u proleće 1951. godine. Njegova ideja vodilja bila je da iz zemlje istera Anglo-iransku naftnu kompaniju, da nacionalizuje naftnu industriju i da taj novac upotrebi za dalji razvoj Irana.“¹⁸¹ Mosadeg je vatreno verovao u dve stvari: nacionalizam i demokratiju. Nacionalizam se ogledao u preuzimanju kontrole nad državnim naftnim bogatstvom, dok se demokratija ogledala u legalno izglasanom parlamentu i premijeru, koji nije bio odabran prostom odlukom Šaha. Prvi ideal je Mosadega doveo u sukob sa Britancima, a drugi u sukob sa Šahom.

U Iranu, činilo se da su svi problemi, bezakonje i korupcija uzrokovani naftom, tako da je opšta euforija obuzela celokupno stanovništvo zemlje u proleće 1951. godine, kada su oba doma parlamenta izglasala zakon o nacionalizaciji naftne kompanije. Prema tom zakonu Iran se obavezao da nadoknadi Britaniji novac koji je uložila u naftna postrojenja i bušotine, dok je sam Mosadeg voleo da istakne kako je i Britanija nacionalizovala svoju sopstvenu industriju čelika i uglja, i da takav potez nije nikakav presedan, jer bogatstvo zemlje mora da se iskoristi za njenu dobrobit. Ovakva argumentacija izazvala je rezignaciju britanskih diplomata na Bliskom istoku i veoma razljutila britanske lidere.¹⁸² Britancima je i sama ideja, da se jedna zaostala zemlje poput Irana drznula na ovakav potez, delovala krajnje neverovatno i zato su rešili da preduzmu odlučne mere protiv Mosadega: blokirali su iranske luke svojom moćnom mornaricom, sabotirali sopstvena postrojenja u Abadanu, bezuspešno se žalili Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija i Međunarodnom sudu pravde. Medjutim, kako sve preduzete mere nisu dale željene rezultate, odlučili su se na organizaciju i sprovođenje državnog udara.¹⁸³ Britanija je decenijama vladala

¹⁸⁰ vid.Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 110

¹⁸¹ Ibid, str. 111

¹⁸² vid.Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 111-112

¹⁸³ Ibid, str. 112

Iranom i stalno je potkupljivanjem brojnih državnika, vojnih oficira, novinara, verskih vođa i raznih drugih ličnosti, postizala ono što je bilo u njenom interesu. Ovog puta britanska vlada se suočila sa realnim izgledima da izgubi svoju najvredniju imovinu u inostranstvu i to sve zbog čoveka koga su smatrali „divljim“, „fanatičnim“, „apsurdnim“, „potpuno beskrupuloznim“ i „očito neuračunljivim“¹⁸⁴

Posle samo dve nedelje pošto je zatvorena britanska ambasada u Teheranu, dobro raspoloženje je ponovo zavladao Londonom, jer su se Amerikanci aktivno založili za obaranje režima u Teheranu. Ključnu ulogu u državnom udaru odigrao je Kermit Ruzvelt¹⁸⁵, šef operacija CIA na Bliskom istoku.¹⁸⁶ Odlaskom britanskih obaveštajnih oficira iz Irana, Ruzvelt je uočio izuzetnu priliku za SAD, jer su Britanci godinama gradili tajne mreže u zemlji, koje su sada ostale bez vođstva i bio je spreman da iskoristi tu činjenicu u korist SAD.¹⁸⁷

U to vreme slučajno se vraćao u SAD, kada se prilikom prolaza kroz London, sreo sa britanskim kolegama obaveštajcima. Pošto nisu sami mogli da izvedu državni udar u Iranu, molili su da CIA to obavi umesto njih. Ruzvelt je kasnije napisao da je „njihov plan bitke bio, ni manje, ni više, nego da sruše Mosadega s vlasti. Pored toga nisu videli nikakvog smisla da gube vreme daljim odlaganjem. Želeli su odmah da počnu. Morao sam da im objasnim da takav postupak zahteva odobrenje moje vlade i da nisam baš siguran kakvi će rezultati biti. Kao što sam i rekao svojim britanskim kolegama, bio sam siguran da nema nikakve šanse da dobijemo odobrenje odlazeće administracije Trumana i Ačisona. Nova, republikanska administracija, doduše mogla bi da ima potpuno drugačije stavove.“¹⁸⁸

Britanci su nestrpljivo čekali da pokrenu akciju, čak nisu sačekali ni inauguraciju Ajzenhauera, već su poslali svog najboljeg obaveštajca, Kristofera Montegija Vudhausa, u Vašington da upozna Džona Dalsa sa njihovim planom. Vudhaus je znao da je argument britanske vlasti da Mosadeg mora biti uklonjen s vlasti zbog toga što je nacionalizovao britansku

¹⁸⁴Ibid, str.112

¹⁸⁵ Kermit Ruzvelt, (*Kermit Roosevelt*) unuk čuvenog predsednika Teodora Ruzvelta. Rođen u Buenos Ajresu, odgajan na dedinom imanju na Long Ajlendu, obrazovan na Harvardu, jednostavno pravi prototip špijuna džentlmena. Kada je izbio Drugi svetski rat, željan avanture Ruzvelt se prijavio u *Odeljenju za strateške usluge – OSS* (Preteča CIA-e).

¹⁸⁶ vid.Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 113

¹⁸⁷ vid.Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 169

¹⁸⁸ Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 113

naftnu kompaniju, krajnje nedovoljan da Amerikance pokrene na akciju. Najbolje rešenje bilo je tvrditi da Mosadeg vodi Iran pravo u komunizam.¹⁸⁹ U Iranu je zaista delovala komunistička partija – Tudeh, koja je bila dobro organizovana, ali nikako nije predstavljala značajnu političku snagu u zemlji.¹⁹⁰

Uprkos tome, Vudhaus je dao ideju Dalsu da svrgavanje Mosadega prikaže kao „izbacivanje“ komunizma, ali problem je bio taj što nikada do tada ni jedan državni sekretar, a ni predsednik, nije naredio nijednoj obaveštajnoj službi da obori neku inostranu vladu. Sam Dals nije imao takvih ograničenja i bio je spreman da iskoristi CIA-u za tu svrhu. Direktna vojna intervencija nije postojala kao opcija, jer bi ona mogla da posluži kao izgovor da se Sovjetski Savez vojno umeša u sukob, što bi moglo da raspiri sukob između supersila koji bi se lako mogao pretvoriti u nuklearni holokaust. Zbog toga se upošljavanje tajne službe, za takvu vrstu zadatka, činilo idealnim rešenjem. Dals je na CIA-u gledao kao na sredstvo kojim bi mogao da prebaci balans svetske moći na stranu Amerike i to bez pribegavanja vojnoj sili, a sa druge strane, CIA je bila višestruko privlačna za Dalsa jer je na njenom čelu bio njegov mlađi brat Alen Dals.¹⁹¹

Dals je predstavio Ajzenhaueru da ukoliko bi komunistička partija zavládala Iranom, vrlo brzo bi i ostale zemlje na Bliskom istoku, gde se nalazi oko 60% svetskih rezervi nafte, palo u komunističke ruke. „Imao je dve životne opsesije: borbu protiv komunizma i zaštitu prava multinacionalnih kompanija. Ove njegove opsesije su bile u međusobnom odnosu, uzajamno se jačajući i nema sumnje da su interesi vezani za naftu učestvovali u američkoj odluci da pomogne pri obaranju Mosadegove vlade...Iako su mnogi dokazivali navodnu nezainteresovanost Amerike za iransku naftu, uzeći u obzir prezasićenost tržišta, istorija Bliskog istoka pokazuje da su Sjedinjene Države uvek tražile pristup nafti, bilo tržište prezasićeno ili ne... Zabrinutost zbog

¹⁸⁹Ibid, str. 114

¹⁹⁰ Nije bilo čvrstih dokaza da Mosadeg podržava Tudeh partiju. On je dozvolio da Tudeh slobodno deluje, ali nikada nije prihvatio njihov program, niti je dozvolio da (ona) bude deo vlasti. S druge strane, Tudeh je poput svih drugih političkih snaga u zemlji podržavala nacionalizaciju naftne kompanije. Ali, uprkos tvrdnjama britanskih agenata, partija nije imala ni dovoljno veliko članstvo, ni popularnost među narodom, ni plan po kome bi mogla da preuzme državnu vlast, a nije imala šansu ni da je zadrži. Tako da usklađena saradnja Mosadega i Tudeha, čega su se Amerikanci najviše bojali, nije nikada ni postojala. (vid.Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 114)

¹⁹¹ vid.Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 114

komunizma i pristupačnost nafte bile su povezane. Zajedno su povele Ameriku ka politici direktne intervencije.¹⁹²

Niko iz okruženja predsednika, kao ni sam Ajzenhauer, nije ostavi zapis kada je počeo da podržava samu ideju državnog udara u Iranu. Mnogi smatraju da se to desilo posle obaveštajne procene koju mu je poslao Alan Dals, u kojoj ga upozorava da se „situacija u Iranu polako raspada“ i da „preuzimanje vlasti od strane komunista postaje sve više moguće“.¹⁹³ Da bi na sastanku Nacionalnog saveta za bezbednost, Dals izneo otrežnjujuću analizu situacije u Iranu, rekavši: „verovatna posledica događaja u poslednjih nekoliko dana, bila bi Mosadegova diktatura u Iranu. Dokle god pomenuti živi tamo, postoji mala opasnost, ali ako bi bio ubijen ili uklonjen sa vlasti, u Iranu bi se desio politički vakum i komunisti bi vrlo lako mogli da preuzmu vlast... Ne samo da bi slobodnom svetu bila uskraćena ogromna dobra koja donose proizvodnja i rezerve nafte u Iranu, već bi Sovjeti osigurali kontrolu nad tim dobrima i tako se rešili svake brige o situaciji sa naftom. Još gore bi bilo, naglasio je gospodin Dals, ako bi Iran pao u ruke komunistima, nema nimalo sumnje da bi u kratkom vremenskom periodu i druge oblasti na Bliskom i Srednjem istoku, na kojima se nalazi 60% svetskih rezervi nafte, pale pod kontrolu komunista“.¹⁹⁴ Posle ovoga Ajzenhauer je zaključio da se Iran raspada i da se kolaps ne može sprečiti sve dok je Mosadeg na vlasti.

Dve nedelje kasnije, planiranje državnog udara krenulo je temeljno, organizovano iz svih raspoloživih pravaca. Poslato je milion dolara stanici CIA-e u Teheranu da se upotrebi za svaku neophodnu meru koja je služila svrgavanju Mosadega. Za glavnog nosioca odabran je Fazolah Zahedi¹⁹⁵. Britanci su smatrali da je on idealan kandidat za vođu državnog udara i bili su spremni

¹⁹²Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 115

¹⁹³Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str.178

¹⁹⁴vid. Ibid, str. 178-179

¹⁹⁵ Fazolah Zahedi je bio daleko od idealnog kandidata za zamenu Mosadega. *Njujork tajms* ga jednom prilikom opisao kao „snalažljivog momka, ali sa strašću prema kocki i lepim ženama“. Ipak, bio je mnogo bolji od svih ostalih kandidata u datim okolnostima. Proveo je veliki deo života u uniformi i poznao je mnoge iranske oficire. Istakao se još sa dvadeset tri godine, kada je predvodio svoje trupe protiv pobunjenih plemena u severnim provincijama Irana. Dve godine kasnije unapređen je u brigadnog generala. Impresioniran njegovom čvrstom rukom, Šah ga 1926. godine imenuje za guvernera Kuzistana, regije bogate naftom. Šef policije u Teheranu postao je 1932. godine a komandant važnog garnizona u Isfahanu 1941. godine. Za vreme II svetskog rata Britanci su uhapsili Zahedija zbog različitih malverzacija, i završetak rata proveo je u njihovom zarobljeničkom logoru. Posle oslobođenja, vratio se neometano svojoj karijeri. U Mosadegovoj vladi postao je ministar unutrašnjih poslova, ali brzo je smenjen sa ministraske pozicije, jer je naredio masakr demonstranata koji su protestovali protiv posete

da zaborave neprijatnosti iz prošlosti. Kombinacija - masa plus Zahedi – postala je jezgro zavere i nije se više menjala.¹⁹⁶

Sam plan zavere osmislila su dva iskusna obaveštajna oficira, jedan Amerikanac i jedan Britanac, agent CIA-e bio je Donald Vilber¹⁹⁷ i njegov britanski kolega, agent SIS-a, Norman Darbišajr¹⁹⁸. Sreli su se na Kipru, gde su sastavili detaljan plan rada, koji se sastojao od više pažljivo razmatranih i razrađenih delova:

- Dvesti generala Zahedija na vlast. General je imao svojih slabosti, ali je po njihovom mišljenju bio i jedini Iranac sa dovoljno energije i hrabrosti da okupi opozicione snage.
- Tajni agenti na terenu će, manipulacijom javnog mnjenja, probati da što više Iranaca okrenu protiv Mosadega. Cilj je stvoriti izrazito neprijateljsku atmosferu i nepoverenje javnosti prema Mosadegu i njegovoj vladi. Mosadeg mora biti predstavljen kao korumpirani i prokomunistički neprijatelj islama.
- Dok iranski agenti budu širili ove laži, plaćeni razbojnici moraju da izvedu „planirane napade“ na verske vođe, tako da izgleda kao da su ih napale pristalice Mosadega.
- Za to vreme, general Zahedi će ubediti i podmititi što više svojih kolega u vojsci i obezbediti da budu spremni za svaku vojnu akciju koja bude potrebna da se izvede državni udar. Za namenu njegovog „uticanja na ključne ljude“ budžet je iznosio sto trideset pet hiljada dolara.
- Slična akcija biće pokrenuta za pridobijanje poslanika Majlisa, za koju je namenjeno jedanaest hiljada dolara nedeljno.
- Na „dan državnog udara“, hiljade plaćenih demonstranata organizovaće masovni miting protiv vlade, dok bi Majlis trebalo da na to odgovori „kvazi-legalnim“ glasanjem kojim će smeniti Mosadega, a ako pruži otpor, vojne jedinice pod Zahedijevom kontrolom će

Averela Harimana. Ovakva karijera, harizma i poznata surovost, preporučili su Zahedija za glavnog vođu državnog udara protiv Mosadega. (Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, vid. str. 163-165)

¹⁹⁶ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 165

¹⁹⁷ Donald Vilber (*Donald Wilber*), vrstan poznavalac Iranske političke situacije, godinama je radio kao arheolog i antropolog na Bliskom istoku. Tokom Drugog svetskog rata služio u Iranu kao operativac OSS-a, da bi posle rata nastavio školovanje na Prinstonu i dodatno radio za CIA-u, a specijalizirao je oblast psihološke ratne veštine. Godine 1952. proveo je šest meseci vodeći kancelariju za „političke akcije“ CIA-e u Teheranu.

¹⁹⁸ Norman Darbišajr (Norman Darbyshire), agent britanske tajne službe, koji je nekoliko mandara proveo u Iranu. Kada je britanska obaveštajna kancelarija morala da bude zatvorena u Teheranu, ljudstvo je preseljeno na Kipar i Darbišajr je imenovan da je vodi.

uhapsiti njega i njegove pristalice i preuzeti kontrolu u vojsci, policiji, telefonskim službama, radio stanicama i narodnoj banci.¹⁹⁹

Vilber i Darbišajr završili su nacrt plana krajem maja, dok ga je Kermit Ruzvelt detaljno prezentovao svojim pretpostavljenima na sastanku koji je održan u kancelariji Džona Fostera Dalsa u Stejt departmentu. Predsednik Ajzenhauer nije želeo da čuje detalje tajne operacije i nije prisustvovao sastanku, ali su Alen Dals i Bidli Smit, kao i ministar odbrane Čarls Vilson, podržali plan bez rezerve. Pomoćnik državnog sekretara za Bliski istok, Henri Bajroejd, kao i Robert Bouvi, direktor odseka za planiranje politike, pridružili su se planu sa nešto manje entuzijazma, dok je ambasador u Iranu Henderson izjavio da nije sklon „ovakvoj vrsti posla“ ali da u ovom slučaju „nemamo izbora“²⁰⁰

Kada je dobio detalje plana, državni sekretar Džon Dals je uzviknuo: „Znači tako ćemo se rešiti tog ludaka Mosadega!“²⁰¹

„To je to, znači“, dodao je Dals, koji je postao najvatreniji navijač operacije, „hajde da počnemo onda“. Operacija „Ajaks“ ili operacija „Čizma“, kako su je Britanci nazvali, mogla je da počne.²⁰²

5.3 Krah prvog pokušaja državnog udara

Vlade u Londonu i Vašingtonu konačno su se ujedinile u svom entuzijazmu, prva je želela da povрати svoje naftne koncesije, a druga je videla šansu da zada konačni udar komunizmu (koji će ga uništiti).

Najveći stručnjak za Bliski istok, kojeg je CIA imala, Kermit Ruzvelt, infiltrirao se u Iran 19. jula 1953. godine, koristeći ogromne svote novca i već postojeću mrežu iranskih agenata. Lako je stvorio talas protesta protiv Mosadega i za samo par dana potpuno je „zapalio“ ceo Iran.

Prvo su Mosadegove pristalice izglasale smenu ajatolaha Kašanija sa mesta predsednika Majlisa, što je izazvalo žestoke sukobe u parlamentu i demonstracije na ulicama

¹⁹⁹ vid. Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 182-184

²⁰⁰ Ibid, str. 184-185

²⁰¹ Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 116

²⁰² Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 185

Teherana.²⁰³ Revoltirani, mnogobrojni „poslanici povukli su podršku Mosadegu i krenuli da ga zasipaju najgnusnijim optužbama. Verske vođe držale su propovedi u kojima su ga nazivale ateistom, Jevrejinom, nevernikom. Novine su bile prepune članaka i karikatura koje su ga svakojako prikazivale, od homoseksualca do agenta britanskog imperijalizma. Mosadeg je shvatio da neka nevidljiva ruka rukovodi ovom kampanjom, ali pošto je imao preteranu veru u demokratiju, nije učinio ništa drastično da je zaustavi.“²⁰⁴

Mosadeg je odgovorio smelom idejom, raspisao je državni referendum, koji bi mu, ako bi uspeo, obezbedio raspuštanje parlamenta i zakazivanje novih izbora. Tim potezom propala je Ruzveltova ideja da poslanici izglasaju njegovo nepoverenje. Međutim, Ruzvelt je brzo osmislio rezervni plan. Isplanirao je da nagovori Šaha da potpiše kraljevski dekret, ili *ferman*, kojim se Mosadeg smenjuje s položaja, a njegovo mesto bi zauzeo general Zahedi. I ova mera, može biti opisana kao „poluilegalna“, s obzirom da po iranskom zakonu samo parlament može da smeni predsednika Vlade. Pošto je Ruzvelt znao da je Mosadeg među najškolovanijim pravnicima u zemlji, verovao je da će on odlučno odbiti *ferman*, što bi bio odličan razlog za njegovo hapšenje.²⁰⁵

Ispostavilo se da je glavni problem novom Ruzveltovom planu bio sam Šah. Reza Pahlavi se bojavao da će izgubiti presto ako podrži zaverenike, mada je sa druge strane, prezirao Mosadega. Tokom niza sastanaka Ruzvelta i Šaha, Ruzvelt nije uspeo da ga ubedi da se pridruži državnom udaru. Potom je pozvao šahovu sestru blizakinju, princezu Ašraf, da ona proba da ga nagovori. Pristala je uz određenu novčanu nadoknadu i bundu od nerca, ali posle napetog susreta brata i sestre, nije uspela u svojoj misiji. Posle sestre, Ruzvelt je poslao dvojicu iskusnih iranskih agenata da Šahu objasne da je zavera odlično isplanirana, a zatim je organizovao i posetu američkog generala Normana Švarckofa²⁰⁶. Ni Norman nije uspeo u potpunosti da ubedi Šaha u

²⁰³ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 186

²⁰⁴ Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 117

²⁰⁵ vid. Ibid, str. 117

²⁰⁶ Norman Švarckof, (*Norman Schwarzkopf*) američki general koji je proveo godine u Iranu predvodeći elitnu vojnu jedinicu, dok će njegov sin 40 godina kasnije predvoditi akciju *Pustinjska oluja*, invaziju na Irak 1991. godine. Šah je mnogo dugovao Švarckopfu i 1. avgusta 1953. godine odigrao se njihov sastanak u baskoj dvorani palate Sad Abad. Susret je bio bizaran, jer je Šah dovukao sto na sredini dvorane, gde je šapatom general jasno stavio do znanja Šahu da iza ove zavere stoje moćne Sjedinjene Države i Britanija, i da Šah nema drugog izbora nego da potpiše *ferman*.

neminovnost državnog udara, ali je barem uspeo u nameri da organizuje njegov sastanak sa Ruzveltom.²⁰⁷

Ruzvelt je poznavao Šaha od ranije, kojeg je intervjuisao u sklopu njegovog istraživanja za knjigu *Arap, nafta i istorija*. Te noći Ruzvelt se vešto kamuflirao ćebetom dok su ga kola vozila direktno u Šahovu palatu. Ispred palate čovek je ušao u kola i seo pored njega.

„Dobro veče, gospodine Ruzvelte“, rekao je monarh, pružajući mu ruku. „Ne mogu da kažem da sam očekivao da ću vas videti, ali, ipak mi je zadovoljstvo“. ²⁰⁸

U razgovoru koji je usledio Ruzvelt je objasnio Šahu da je on u Iranu u ime britanskih i američkih tajnih službi i da ostajanje Mosadega na vlasti samo vodi do komunističkog Irana ili druge Koreje, što zapadni lider ne žele da dozvole i to je jedini razlog zašto su oni odobrili državni udar. Šah nije odmah pristao na ovu zaveru, ali se složio da se sastanu sledećeg dana. Od tada, Ruzvelt se sretao sa njim skoro svake večeri, govoreći mu da ima na raspolaganju „oko milion dolara“ i „izuzetno sposobne profesionalne organizatore, koji bi mogli da dele pamflete, organizuju bande, prate opoziciju“. Opisivao je operaciju „Ajaks“, rekavši da bi se „sastojala od četiri nivoa napada: prvo, kampanja po džamijama i ulicama umanjice Mosadegovu popularnost; drugo, oficiri kraljevske vojske će doneti dekret kojim se on smenjuje; treće, bande će preuzeti kontrolu na ulicama i četvrto, general Zahedi će trijumfalno nastupiti i prihvatiti Šahovu ponudu za premijersko mesto“. ²⁰⁹

Uprkos „tvrdoglavoj neodlučnosti“ Šah je konačno popustio i rešio da potpiše *ferman*, ali samo pod uslovom da mu se obezbedi odlazak iz Teherana na neko bezbednije mesto. Ruzvelt je osmislio način da mu se adekvatno zahvali, poslavši mu poruku u kojoj je naveo lažnu izjavu predsednika SAD: „Vaše Veličanstvo, večeras mi je stigao telegram iz Vašingtona. Predsednik Ajzenhauer me je zamolio da Vam prenesem njegove reči: ‘Želim srećan put Vašem kraljevskom veličanstvu. Ako porodice Pahlavi i Ruzvelt ne mogu zajedno da reše ovaj mali problem, onda nizašta nema nade. Uveren sam da ćete ovo obaviti‘“. ²¹⁰

²⁰⁷ Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 118

²⁰⁸ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 23

²⁰⁹ Ibid, str. 24

²¹⁰ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 25

Čim je obezbedio Šahov potpis, Ruzvelt je 15. avgusta 1953. godine poslao pukovnika Nematolaha Nasirija, komandanta Kraljevske garde, sa grupom vojnika da uruče *ferman* Mosadegu. Međutim, samouvereni Nasiri nije bio dovoljno oprezan. Njegov prvi zadatak bio je da uhapsi generala Rijaha, lojalnog Mosadegu, ali to što nikoga nije zatekao u njegovoj kući, nije previše uzбудilo Nasirija i on je nastavio ka Mosadegovoj rezidenciji. General Rijah je uspeo da sazna za puč i krenuo je sa svojim jedinicama da to spreči. Na kraju se desilo upravo ono čega se Ruzvelt pribojavao, previše ljudi je znalo za zaveru i bilo je neizbežno da se nešto otkrije. General Rijah je pripremio zasedu Nasiriju i onog momenta kada se Nasiri zaustavio sa kolonom vojnika ispred kapije Mosadegove rezidencije, na njegovo iznenađenje, iz mraka je izašla četa vojnika lojalnih Mosadegu i zarobila ga. Mosadeg je na vreme otkrio zaveru i čovek koji je trebalo njega da zarobi, bio je sam zarobljen.²¹¹

U tim trenucima, izgledalo je da je sve izgubljeno. Radio Teheran objavio je trijumfalne vesti da je vlada sprečila državni udar koji su pokušali Šah i „strani elementi“. Šah je odmah napustio zemlju i odleteo za Bagdad, a zatim za Rim.²¹² U Teheranu se brzo smirila situacija, vojne jedinice lojalne Mosadegu su uhapsile nekoliko zaverenika, dok su se ostali sakrili. Takođe, i agenti CIA-e su brzo odjurili u unapred pripremljena skrovišta. Ruzvelt je morao da javi Vašingtonu da je plan propao, a odgovor je brzo stigao u vidu poruke: „Ako si u haosu, gubi se odatle da te ne bi ubili. Ali ako nisi, nastavi i obavi to što moraš da uradiš“.²¹³

Posle dugog razmišljanja, Ruzvelt je odbio da prizna poraz i odlučno rešio da proba još jedan napad na Mosadega.

5.4 „Konačni udarac“

²¹¹ Ibid, str. 27-28

²¹² Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 118

²¹³ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 29

Tog nedeljnog jutra 16. avgusta 1953. godine, na ulicama Teherana još uvek su sirene zavijale, a vojnici hapsili zaverenike uključene u neuspešni državni udar, kada je Ruzvelt preduzeo svoj naredni korak. Uspešno je sakrio generala Zahedija, a činilo se i da je njegova mreža iranskih agenata ostala gotovo netaknuta. Ova mreža je teškom mukom okupljena i do sada se pokazala uspešnom u širenju lažnih glasina, uticaju na mule i okupljanje ogromne mase ljudi. Pored nje, Ruzvelt je takođe u rukama imao još aduta, kao što su dva dragocena *fermana* koje je potpisao Šah. Bio je odlučan da pokuša ponovo i osmislio je novi plan, koji je podrazumevao da njegovi agenti podmite što veći broj političara, mula i sve one koji bi mogli da izvuku masu ljudi na ulice Teherana sa zadatkom da pljačkaju i prave nemire, navodno u Mosadegovo ime. Nakon toga planirao je da kroz dva dana povuče svoje pljačkaške bande i organizuje mirne proteste u korist Šaha, koje bi podržale vojne i policijske jedinice, koje bi upotrebio da zauzme zgrade Vlade i zada konačan udarac Mosadegu.²¹⁴

Prvo su korumpirani novinari žestoko napali Mosadega da je pokušao da zauzme Šahov presto, ali da su lojalni oficiri uspeali da osujete takav scenario. Ova laž je plasirana na mnogim naslovnim stranama. Međutim, Mosadeg i njegovi saradnici nisu obraćali pažnju na novine, verovali su da iza neuspelog državnog udara stoji Šah, a kako je on napustio zemlju i odleteo u Rim, nisu ni slutili da će zaverenici pokušati ponovo.

Ruzvelt je nastavio hirurški precizno da sprovodi dalje svoj plan, poslao je generale na turneju po vojnim ispostavama u glavnom gradu da podmite što veći broj oficira. Dva komandanta pešadijskih pukova i jedan komandant tenkovskog bataljona su prihvatili ponude. Čim je obezbedio vojsku, Ruzveltov sledeći zadatak bio je da organizuje nemire. Želeo je masu ljudi koja će divljati po ulicama, uzvikujući parole podrške komunizmu i Mosadegu.²¹⁵

Naredio je svojim najvernijim iranskim agentima da pokrenu nemire oko Teherana, ali kada su oni odbili, pošto je rizik postao suviše veliki, Ruzvelt im je, u maniru najboljih tajnih agenata, prvo ponudio pedeset hiljada dolara, a zatim i drugi deo svoje ponude - ako ponovo odbiju, ubiće ih. Iranski agenti su brzo promenili svoje mišljenje.²¹⁶

²¹⁴ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 187-189

²¹⁵ Ibid, str. 190-191

²¹⁶ Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 118-119

Te nedelje, nemiri su „zapalili“ Teheran. Bande gangstera, koje su se lažno predstavljale kao Mosadegovi simpatizeri, razbijale su izloge, pucale na džamije, tukle prolaznike i vikale „Živeo Mosadeg i komunizam“. Pojedini pravi nacionalisti i komunisti su im se naivno pridružili i brojka se uvećala na nekoliko desetina hiljada ljudi. Ali, „što su više vikali na Šaha, narod i vojska su sve više shvatali da su oni neprijatelji. Ako su oni mrzeli Šaha, vojska i narod su mrzeli njih. A što su više uništavali grad, izazivali su sve veći bes među stanovnicima. Ništa drugo nije moglo efikasnije i brže da zaoštri suštinu konflikta“.²¹⁷

Mosadeg je tada doneo jednu naredbu, koja se kasnije ispostavila kao njegova kardinalna greška. Naime, naredio je policiji da ne reaguje i ne sprečava ljude da demonstriraju, čime je masi dozvolio da nastavi da pravi haos po gradu, što je i bio glavni Ruzveltov cilj. Ruzvelt je želeo da ubedi Irance da njihova zemlja tone u haos i beznade.

Koliko je Ruzvelt bio odličan strateg, može se videti i na primeru kratkog susreta američkog ambasadora Loja Hendersona i Mosadega. On je savršeno analizirao psihi svog protivnika, znao je da Mosadeg nije nimalo zaverenički nastrojen, da je veoma saosećajan čovek i da je imao gotovo dečiju veru u iskrenost drugih ljudi. Zbog toga je, usred velikih nemira na ulicama Teherana, poslao ambasadora Hendersona kod Mosadega da se žali na to da su američki državljani izloženi neprijatnom maltretiranju, pretećim porukama, svakojakim uvredama i uništavanju njihove imovine. Henderson je takođe zapretio i odlaskom svih Amerikanaca iz Irana. Za divno čudo, Mosadeg je poverovao ovim maštovitim pričama i naredio da policija ipak izađe na ulice, dekretom je zabranio sve demonstracije i još dodatno telefonom naredio svim liderima provladinih partija da njihovi članovi ostanu kod kuće. Takvim naredbama Mosadeg je sam sebe razoružao. To je bila njegova fatalna greška.²¹⁸

Policijci i vojnicisu pokrenuli odlučnu akciju protiv pristalica komunista i ekstremista Nacionalnog fronta. Zatim je Ruzvelt u igru uveo i korumpirane pristalice navodno lojalne Šahu, koji su podstakli građane isprljene i nezadovoljne zbog situacije u zemlji, ponajviše zbog nasilja koje se odvijalo poslednjih nekoliko dana, da izađu na kontramiting i da podrže Šaha. Ruzvelt je zapravo plaćao i jedne i druge, kontrolisao je i tezu i antitezu, da bi dobio sintezu tj. utisak da zemlja zapada u haos. Prave Mosadegove pristalice su želele da organizuju demonstracije

²¹⁷ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 192

²¹⁸ Ibid, str. 194-196

podrške, ali im je Mosadeg to naivno zabranio jer je prezirao politiku ulice. Vođe partije Tudeh²¹⁹, pokušali su u zadnji čas da pomognu Mosadegu tražeći da ih naoruža, kako bi napali rulju koja je htela da sruši njegov režim. Užasnuti Mosadeg je jednome od vođa Tudeha izjavio: „Ako ikada pristanem da naoružam političku partiju, neka mi Bog odseče desnu ruku“.²²⁰ Ovo je bio Mosadegov kraj.

Jutra 19. avgusta 1953. godine, po Ruzveltovom naređenju, hiljade prošahovih demonstranata besno je jurišalo na Radio Teheran, policijske i vojne jedinice su se pridružile rulji i zauzele Ministarstvo spoljnih poslova, glavnu policijsku stanicu i Generalštab. Kada je jedan od Ruzveltovih iranskih timova konačno osvojio Radio Teheran, spiker je uzviknuo: „Mosadegova vlada je poražena, novi premijer, Fazlolah Zahedi, preuzeo je dužnost. A njegovo Kraljevsko Visočanstvo se vraća kući!“.²²¹

Poslednja bitka vodila se pred kućom Mosadega. Dva sata su napadači pokušavali da je osvoje, ali su odbačeni odlučnim otporom. Desetine ljudi je ubijeno, sve dok nisu došli tenkovi i razorili kuću. Mosadeg i njegove pristalice uspeali su da pobjegnu preko zadnjeg zida. Masa je jurnula u kuću, opljačkala je i na kraju zapalila.²²²

U vreme kada je vatra podmetnuta u Mosadegovoj kući, na drugom kraju grada general Zahedi formira privremeni štab u Klubu oficira i nestrpljivo očekuje dolazak čoveka najzaslužnijeg za njegovo premijersko imenovanje. Kada je konačno stigao, Ruzvelt je dočekan sa velikim oduševljenjem i povicima. Svi su želeli da ga zagrlje i poljube. Nakon kraćeg Zahedijevog govora Ruzvelt je rekao nekoliko formalnih rečenica: „Hvala vam na vašoj toplini, bogatstvu i ljubaznosti. Jedna stvar mora da bude kristalno jasna svima nama, a to je da ne dugujete meni, Sjedinjenim Državama, ni Britaniji, ništa. Mi nećemo, ne možemo i ne treba da tražimo bilo šta od vas – sem ako to vi budete želeli da ponudite, jedno malo hvala. To ću prihvatiti u svoje ime, u ime moje zemlje i našeg saveznika, sa najvećom zahvalnošću“.²²³

²¹⁹ Zanimljiva je i činjenica da iz Moskve nije stiglo nikakvo naređenje onog dana kada je Mosadeg oboren, uprkos tome što je Tudeh partiju u Iranu kontrolisao Sovjetski Savez. Staljin je umro nekoliko meseci ranije i Kremlj je bio u rasulu. Većina sovjetskih obaveštajaca koji su se bavili Iranom u tim danima pokušavala je da preživi, tako da ne postoji informacija da li je uopšte neko od njih razmišljao kako da odbrani Mosadega.

²²⁰ Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 119

²²¹ vid. Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 199-201

²²² Stiven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, str. 120

²²³ Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 206

Sledećeg dana novine širom sveta izvestile su o Mosadegovom padu, dok je Zahedi odmah pristupio teškom poslu suzbijanja nereda i demonstracija, oslobađanju zarobljenika i proterivanju iz vojske i policije svih oficira lojalnih Mosadegu. Bila je to zaista brza zamena uloga, pre samo četiri dana Zahedi se krio od Mosadega, a sada je uloga promenjena u njegovu korist. Preko Radija Teheran pozvao je Mosadega da se preda, a znajući da neće biti u stanju da se dugo skriva i posle samo jednog dana, iscrpljen i samo u pidžami, predao se Mohamed Mosadeg, legitimni premijer Irana.²²⁴

Samo suđenje nije proteklo mirno, jer se Mosadeg vatreno branio, tvrdeći da je njegova smena bila nezakonita, da Šah nije mogao *fermanima*, potpisanim u ponoć, da smeni legalnog premijera, već to može biti učinjeno jedino procedurom glasanja o nepoverenju u Majlisu. Između ostalog izjavio je: „Moj jedini zločin jeste to što sam nacionalizovao Iransku naftnu industriju i uklonio iz ove zemlje mrežu kolonijalizma i političkog i ekonomskog uticaja najveće imperije na svetu“.²²⁵

Osuđen je zbog izdaje na tri godine kućnog pritvora u njegovom selu, a posle toga mogao je da se slobodno kreće, ali ne i da napušta svoje selo.

Na kraju, istorijske okolnosti su pokazale da su „na planu moći i suvereniteta sudbine nacija i nacionalnih država bile različite. Oduvek je zapravo svako bio suveren onoliko koliko je mogao“.²²⁶ Iran je u čitavoj prvoj polovini XX veka imao ograničenu suverenost i ograničenu slobodu, jer su zemljom dominirale strane sile, pre svih britanska imperija, da bi dolaskom na vlast Mosadega, bar na kratko, bila obnovljena nezavisnost i suverenost Irana. Međutim, britanska imperija je ipak pobedila, a Mosadeg nije uspeo u svojoj misiji, jer nije oslobodio zemlju i njena prirodna bogatstva, kao ni iranski narod kolonijalnog statusa. Suverenost Irana je i posle državnog udara bila u rukama stranih sila do kraja sedamdesetih godina XX veka.

S jedne strane Reza Šah Pahlavi je vešto iskoristio novonastalu situaciju da uz podršku Britanaca i Amerikanaca učvrsti svoju vlast i zavede diktaturu u Iranu (koja je trajala do revolucije i dolaska ajatolaha Homeinija na vlast 1979. godine), dok su s druge strane, zapadne

²²⁴ vid. Stiven Kinzer, *Svi Šahovi ljudi*, str. 208-209

²²⁵ Ibid, str. 213

²²⁶ Dragan Simeunović, *Nacija i globalizacija*, ZOGRAF, Niš, 2009, str. 126

strane sile ostvarile svoje interese, sačuvala su ogromne rezerve iranske nafte da ne potpadnu pod kontrolu Sovjetskog Saveza.

Evidentno je da su američke naftne kompanije najviše profitirale državnim udarom u Iranu, zbog čijih interesa je i organizovan, jer je logika moći diktirala da, pošto su SAD obavile prljavi posao zbacivanja Mosadega s vlasti, američke kompanije sada treba da podele zaradu sa Britancima.²²⁷

Ajzenhauer je izabrao starog naftaša, Herberta Huvera, za glavnog pregovarača između Teherana i britanskih i američkih naftnih kompanija. Huver je video veliku šansu za američke naftne kompanije u Iranu, ali pošto je njima odlično išlo na tržištu Saudijske Arabije, morao je da zatraži od njih da svoje poslove presele u Iran. Predstavnici naftnih kompanija su se složili, ali pod uslovom da američka vlada obeća da će biti izuzeti iz delovanja zakona o zabrani udruživanja u trustove, zbog zajedničkog delovanja u Iranu.²²⁸ Zanimljivo je da je sam predsednik rekao vrhovnom tužiocu da se „sprovođenje odredbi američkog zakona o zabrani udruživanja u trustove protiv zapadnih naftnih kompanija koje rade na Bliskom istoku može smatrati sekundarnim u odnosu na interese nacionalne bezbednosti“.²²⁹ I ovoga se jasno vidi poklapanje interesanajviših zvaničnika SAD sa interesima multinacionalnih naftnih kompanija.

Huver je uspeo da okupi novi konzorcijum zapadnih kompanija i prema novopostignutom sporazumu, Iranska naftna kompanija je zadržala kontrolu nad naftnim poljima, dok konzorcijum od osam zapadnih kompanija kupuje naftu i dalje je distribuirati. Anglo-iranska kompanija zadržala je 40% udela u novom konzorcijumu, 40% je pripalo američkim kompanijama, a ostatak su podelile Kraljevska holandska kompanija Šel i Francuska petrolejska kompanija. Ostale kompanije platile su Anglo-iranskoj kompaniji milijardu dolara za šezdeset posto koncesija.²³⁰ Ali, taj novac im se višestruko vratio, jer je u periodu od državnog udara do revolucije 1979. godine drastično uvećana eksploatacija nafte u Iranu.²³¹

²²⁷ Kinzer, Stiven, *Svi šahovi ljudi*, str. 215

²²⁸ Robert Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900. godine*, Udruženje za studije SAD u Srbiji, Beograd, 2011, str. 229

²²⁹ Ibid, str. 229

²³⁰ Robert Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900. godine*, str. 230

²³¹ Proizvodnja i eksploatacija nafte u Iranu dostigla je svoj maksimum u 60-tim i 70- tim godinama XX veka. vid.Prilog 6

Iako su konzorcijum vodili stranci, ostalo mu je ime koje mu je Mosadeg dao – Nacionalna iranska naftna kompanija – da bi se sačuvala fasada nacionalizacije. Konzorcijum je pristao da deli svoj profit sa Iranom na bazi pedeset – pedeset, ali i dalje nije dozvoljavao iranskim kontrolorima da kontrolišu knjige, niti da budu članovi upravnog odbora direktora.²³² Iranski parlament ratifikovao je sporazum 1954. godine, a ta godina ujedno označava i početak perioda u kojem će Sjedinjene Države smeniti Britaniju sa pozicije vodeće zapadne sile koja deluje na Bliskom istoku.²³³

7. ZAKLJUČAK

„Oduvek je postojala ‘volja za moć’ najjačih država sveta, kao i njihovi planovi da svet uredi prema svojim nazorima, potrebama i interesima. Ta istorijska činjenica je izgrađivana vojnim, političkim i kulturnim dominacijama starih Persijanaca, Grka, Rimljana i drugih, a overavana mačevima vojskovođa od Aleksandra Makedonskog, preko Cezara i Napoleona...Sadašnja najjača sila sveta, SAD, takođe ima takve planove i takvu volju“.²³⁴ Od osnivanja SAD, ekspanzija je bila glavna karakteristika američke spoljne politike.

Istaknuti istoričar s Jejla, Džon Luis Gadis (*John Lewis Gaddis*), naglašava u delu *Surprise, Security, and the American Experience*, da za Amerikance „ekspanzija, kako smatramo, predstavlja put u sigurnost“.²³⁵ Važno je naglasiti da se ovde pojam „sigurnost“ ne odnosi na sigurnost stanovništva, već na sigurnost kreatora politike u SAD, u vremenu Adama Smita, trgovaca i industrijalaca, a u vremenu XX i XXI veka, megakorporacija i velikih finansijskih institucija s podrškom države, koja u njima dominira u velikoj meri. Takav američki put traje od očeva osnivača države do danas. Po Gadisovim rečima „kada je predsednik Džordž V. Buš uoči invazije na Irak upozorio da Amerikanci moraju biti spremni za preventivne akcije kad je potrebno odbraniti našu slobodu i živote, on je ponovio staru tradiciju ne uspostavljaajući novu, ponavljajući princip koji bi predsednici od Adamsa do Vudroa Vilsona odlično razumeli“.²³⁶ Princip po kome „je Sjedinjenim Državama dodeljeno pravo da pribegnu jednostranoj upotrebi

²³² Stiven Kinzer, *Svi šahovi ljudi*, str. 215

²³³ Robert Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900. godine*, str. 230

²³⁴ vid. Dragan Simeunović, *Nacija i globalizacija*, str. 106-107

²³⁵ Noam Čomski, *Snovi i nadanja*, str. 30

²³⁶ Noam Čomski, *Snovi i nadanja*, str. 30

vojne sile da bi se obezbedio nesmetani pristup ključnim tržištima, snabdevanju energijom i strateškim resursima“.²³⁷

Glavni politički i geostrateški cilj svih velikih sila jeste kontrola svetskih izvora energije, koje se mogu definisati kao zapanjujući izvori strateške moći i jedno od najvećih materijalnih blaga sveta. Britanci su pre svih shvatili, još davne 1921. godine, da ukoliko osiguraju kontrolu nad dostupnim izvorima nafte u svetu, moći će taj isti svet da oblikuju po sopstvenoj volji. Posle Britanaca, ubrzo su i SAD ovo shvatile i naterale Britance da se povuku iz Venecuele, koja je do 1928. godine postala najveći svetski izvoznik nafte. Ali, to nije značilo da su posle povlačenja britanskih kompanija domaće kompanije preuzele posao, već su to uradile američke naftne kompanije. Ipak, moćne naftne kompanije iz SAD se nisu zaustavile na Venecueli, već su zahtevale od svoje Vlade da im osigura naftna prava i, pre svega, na Bliskom istoku, gde su Britanci i Francuzi bili u prednosti.²³⁸

Posle II svetskog rata, Vlada SAD je uvidela da sticanjem kontrole nad najvećim svetskim basenom za snabdevanje energijom (Bliskim istokom), postiže širenje strateške moći i kritični upliv na ostale konkurentske države, naročito na Sovjetski Savez. Zbog toga se SAD upliću u naftni sukob između britanskog imperijalizma i iranskog nacionalizma početkom 50-ih u Iranu.

Tokom tog britansko-iranskog naftnog spora ponašanje država u potpunosti je bilo determinisano ekonomskim interesima. S jedne strane bili su interesi Britanije i njenog međunarodnog naftnog kartela koji je kontrolisao proizvodnju, distribuciju i cene nafte na Bliskom istoku, a s druge strane, nalazila se koalicija socijalnih klasa u Iranu, politički organizovana u Nacionalni front, koja je zahtevala da se iranske naftne rezerve vrate pod okrilje njihove države. Britanci su imali i ekonomski i geopolitički interes da poraze nacionalističke snage u Iranu, jer je nacionalizacija britanske naftne industrije u Iranu lišila Britaniju jednog od najvažnijih izvora prihoda za državnu blagajnu. Ali ne samo to, nacionalistička vlada u Teheranu znatno je potkopala i britanski uticaj u Persijskom zalivu. Izuzetni geopolitički značaj Irana po Britaniju proizilazio je i iz činjenice da je bio na putu do njene najvažnije kolonije – Indije.

²³⁷ Ibid, str. 30-31

²³⁸ vid. Noam Čomski, *Neuspele države*, str. 44-45

Legitimno izabrani iranski premijer Mohamed Mosadeg nije mogao da se pomiri sa činjenicom da je Anglo-iranska naftna kompanija ostvarivala ogromne profite eksploatišući naftu iz Irana. Eksploatisala je prirodna bogatstva koja su pripadala iranskom narodu, a da je za uzvrat taj narod dobijao samo bedu i siromaštvo. Zbog toga se pobunio i probao da na talasu narodne podrške zbaci „jaram“ koji je Iranu nametnula britanska imperija. Mosadeg je pokušao da zastupa interese iranskih klasa, dok je monarh Reza Pahlavi bio zainteresovan za jaku državu, ali ne i za zadovoljavanje interesa klasnih vođa. On je preduzeo krajnje realistične poteze za to doba, vratio je naftu stranim silama, a sebi obezbedio apsolutnu vlast. Suština je da su klasni interesi odigrali ključnu ulogu u dinamičnim međunarodnim odnosima između Irana, Britanije i Sjedinjenih Država. Organizovana snaga dominantnih klasa u društvu može ograničiti državne akcije, tako da se na kraju, državni interesi u potpunosti preklape sa njihovim interesima.²³⁹ Zbog toga je od izuzetnog značaja, za shvatanje događaja u Iranu 1953. godine, razumevanje dinamike klasnih interesa: Šah i njegova elita imali su interes očuvanja vlasti i privilegija; Mosadeg i niži slojevi su želeli pravedniju preraspodelu državnog bogatstva; dok su britanski naftni magnati želeli da sačuvaju profit od eksploatacije nafte. U očiglednu protivurečnost ovih interesa, umešao se i interes vladajućih klasa iz Sjedinjenih Država.

Jednostavno je objasniti britanske imperijalističke razloge za obaranje Mosadega, ali ne i objasniti ambivalentnu ulogu SAD. Na početku naftnog spora, SAD na čelu sa Trumanom, nisu podržale upotrebu sile u rešavanju naftnog spora, ali se takav američki stav potpuno promenio dolaskom Ajzenhauera. Jedni promenu američkog stava objašnjavaju činjenicom da se ispostavilo da su Iranci konfiskovali, a ne nacionalizovali britansku naftnu industriju bez odgovarajuće nadoknade, dok drugi naglašavaju američku antikomunističku spoljnu politiku. Zagovornici drugog stanovišta smatraju kako se Mosadeg previše približio Sovjetskom Savezu i Tudeh partiji, tako da su SAD samo pomogle da narod povрати svoju državu. Navode i činjenicu da je Ruzvelt izjavio kako su „prirodno, Britanci najviše zabrinuti za njihove naftne probleme, dok smo mi zabrinuti zbog Sovjetskog narušavanje Iranskog suvereniteta“.²⁴⁰ Istina je ipak da je teško dokazati da je Mosadeg bio prokomunistički opredeljen, štaviše Mosadeg je svrgut sa vlasti jer je odbio da prihvati pomoć Tudeh partije ili Sovjetskog Saveza. Takođe, istina je da bi i

²³⁹ vid. Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, p. 20

²⁴⁰ Mansoor Moaddel, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, p.15

Truman verovatno naredio svrgavanje Mosadega da je ostao duže na vlasti, jer za vreme njegovog mandata nije završena modernizacija vojske. To je bio i ključni razlog da se izbegne britanska vojna intervencija u Iranu, jer je postojala opasnost od svetskog sukoba sa Sovjetskim Savezom, za koji SAD još uvek nisu bile spremne. Ali, dolaskom Ajzenhauera i braće Dals na vlast u SAD 1953. godine, koji su bili naklonjeniji interesima krupnog kapitala i multinacionalnih kompanija, kao i završetkom vojne i obaveštajne modernizacije, operacija „Ajaks“ mogla je da počne.

Te 1953. godine u Iranu je, u režiji stranih sila, izvršena nelegalna smena vlasti u formi državnog udara, kojim je zbačen legalno izabrani premijer Mohamed Mosadeg zbog svoje nacionalističke politike. Državni udar organizovan je od strane ograničenog broja aktera iz redova nosilaca državne vlasti, pre svega Reze Šaha Pahlavija, uz pomoć dela nacionalnih oružanih snaga, koje je predvodio general Zahedi, i uz obilatu pomoć američkih i britanskih obaveštajnih službi (CIA, SIS). Samom operacijom svrgavanja komandovao je iskusni operativac CIA, Kermit Ruzvelt, čime je trajno otklonjena opasnost da Iran i njegove rezerve nafte potpadnu pod kontrolu Sovjetskog Saveza.

Vreme je pokazalo da je nafta bila glavni uzrok državnog udara u Iranu. Mosadegovom nacionalizacijom Anglo-iranske naftne kompanije direktno je ugrožen interes zapadnih naftnih kompanija. Nacionalizacija je pretila da ugrozi ekonomsku i političku dominaciju „Sedam sestara“ na Bliskom istoku, njihovu dominaciju u proizvodnji i prodaji sirove nafte. U to vreme u Iranu se proizvodilo blizu 1/3 svetske nafte, a skoro 150.000 barela dnevno se izvozilo u zemlje Zapadne Evrope, kao i u Australiju i Argentinu. Najveća naftna rafinerija bila je u Abadanu, tako da je nacionalizacija proizvela velike posledice koje su pogodile sve u međunarodnom naftnom kartelu.²⁴¹ Posle državnog udara novoformirana iranska Vlada je brzo obnovila pregovore sa zapadnim naftnim kompanijama i već 1954. godine posebnim ugovorom konzorcijum najvećih naftnih kompanija preuzeo je iransku naftnu industriju na sledećih 30 godina.

Uprkos tome što je Mosadeg srušen, „Mosadegizam“ je nastavio da živi. Kratkoročno, Britanci su uspeli da državnim udarom uklone Mosadega i da postignu svoj cilj, a to je dalja kontrola iranskih naftnih rezervi. Ali dugoročno, rezultat državnog udara bio je značajno povećanje antikolonijalnih osećanja na Bliskom istoku i nastavak pokušaja da se putem

²⁴¹Ibid,p. 18

nacionalizacije prirodni resursi zemalja Trećeg sveta uzmu nazad od stranih kompanija. Dakle, bez obzira kakav je trenutni uspeh neke direktne akcije, dugoročno može doći do iznenađujućih neplaniranih posledica na drugim krajevima planete koje je nemoguće predvideti. Čini se da je „Mosadegizam“ direktno uzrokovao Suecku krizu, koja će na kraju dovesti do gubitka britanskog statusa među velikim silama.²⁴²

Međutim, kako to obično biva, dominaciju jedne imperije, britanske, smenila je druga, američka imperija, koja je nastavila borbu za pristup ključnim tržištima i strateškim resursima širom sveta, čime je potvrđeno „opšte pravilo politike da u njoj svako čini ono što može, a Sjedinjene Države očitog mogu to što čine“.²⁴³

²⁴² Ofer israeli, *Twiligh of Colonialism: Mossadegh And the Suez Crisis*, pp. 151-152

²⁴³ Dragan Simeunović, *Nacija i globalizacija*, str. 127

LITERATURA:

Knjige:

- Čomski, Noam, *Snovi i nadanja*, Vulkan, Beograd, 2013.
- Čomski, Noam, *Hegemonija ili opstanak*, Rubikon, Novi Sad, 2008.
- Čomski, Noam, *Neuspele države*, Beoknjiga, Beograd, 2010.
- Kinzer, Stiven, *Svi šahovi ljudi*, Samizdat B92, Beograd, 2004.
- Kinzer, Stiven, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije*, POLITIKA, Beograd, 2006.
- Maass, Peter, *Crude World: The Violent Twilight of Oil*, Random House, New York, Toronto, 2009.
- Milašinović, Radomir, *Američki pohod na svet*, ZAD, Beograd, 1996.
- Mirković, Todor, *Strategije i ratne doktrine supersila i blokova*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2003.
- Parks, Henri, *Istorija Sjedinjenih Američkih Država*, Izdavačka radna organizacija "Rad", Beograd, 1986.
- Perkins, Džon, *Ispovesti ubice ekonomija*, PLATO, Beograd, 2012.
- Simeunović, Dragan, *Nacija i globalizacija*, ZOGRAF, Niš, 2009.
- Simeunović, Dragan, *Teorija politike*, Udruženje „Nauka i društvo“, Beograd, 2002.
- Simeunović, Dragan, *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd, 2009.
- Šulcinger, Robert, *Američka diplomatija od 1900. godine*, Udruženje za studije SAD u Srbiji, Beograd, 2011.
- Vukčević, Radomir, Petković, Milan, *Rat špijuna za kontrolu sveta*, Ekopres, Zrenjanin, 2002.
- Živojinović, Dragan, "U. S. National Security Council: origins, purpose, and perspectives", in: Mireille Radoi (ed), *MY USA: Views on American National Security and Foreign Policy*, TRITONIC, Bucharest, 2007.

Naučni radovi u časopisima:

- Gavin, Francis, *Politics, Power, and U.S. Policy in Iran, 1950-1953*, Journal of Cold War Studies, Volume 1, Issue 1, (1999): pp. 56-89.

<http://www.fas.harvard.edu/~hpcws/gavin.pdf>, 28.04.2014.

- Israeli, Ofer, *Twilight of Colonialism: Mossadegh and the Suez Crisis. Middle East Policy*, (2013): pp. 147–156.

<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/mepo.12011/full>, 10.06.2014.

- Marsh, Steve, *Continuity and Change: Reinterpreting the Policies of Truman and Eisenhower Administration toward Iran*, *Journal of Cold War Studies*, Volume 7, Number 3, (2005): pp. 79-123.

https://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/journal_of_cold_war_studies/v007/7.3marsh.html, 15.04.2014.

- Mokhtari, Fariborz, *Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue*, *Middle East Journal*, Vol. 62, No. 3, (2008): pp. 457-488

<http://www.jstor.org/stable/25482541>, 03.05.2014.

- Moaddel, Mansoor, *State-Centered vs. Class-Centered Perspectives on International Politics: The Case of U.S. and British Participation in the 1953 Coup Against Premier Mosaddeq in Iran*, *Studies in Comparative International Development*, Volume 24, Issue 2, (2002): pp. 3-23

<http://link.springer.com/article/10.1007/BF02687169>, 07.05.2014.

PRILOG:

Prilog 1. Tabela 1.²⁴⁴

WORLD CRUDE OIL RESERVES SELECTED COUNTRIES

(First figure is barrels of oil in billions; second figure is percent of world total)

	Saudi Arabia	264.2	21.30%
	Iran	138.4	11.20%
	Iraq	115.0	9.30%
	Kuwait	101.5	8.20%
	United Arab Emirates	97.8	7.90%
	Venezuela	87.07	0.00%
	Russian Federation	4.0	6.40%
	Libya	41.5	3.30%
	Kazakhstan	39.8	3.20%
	Nigeria	36.2	2.90%
	United States	29.4	2.40%
	Canada	27.72	2.20%
	Qatar	27.4	2.20%
	China	15.51	1.30%
	Algeria	12.3	1.00%
	Mexico	12.21	0.00%
	Angola	9.0	0.70%
	Norway	8.2	0.70%
	Azerbaijan	7.00	0.60%
Sudan		6.6	0.50%
	Oman	5.6	0.50%
	India	5.5	0.40%
	Indonesia	4.4	0.40%
	Ecuador	4.3	0.30%
	United Kingdom	3.60	0.30%
	Gabon	2.0	0.20%
	Equatorial Guinea	1.80	0.10%
	Brunei	1.20	0.10%
	Chad	0.9	0.10%

Total World Reserves: 1,237.9

OPEC 934.7 75.50%

Source: BP Statistical Review of World Energy 2008

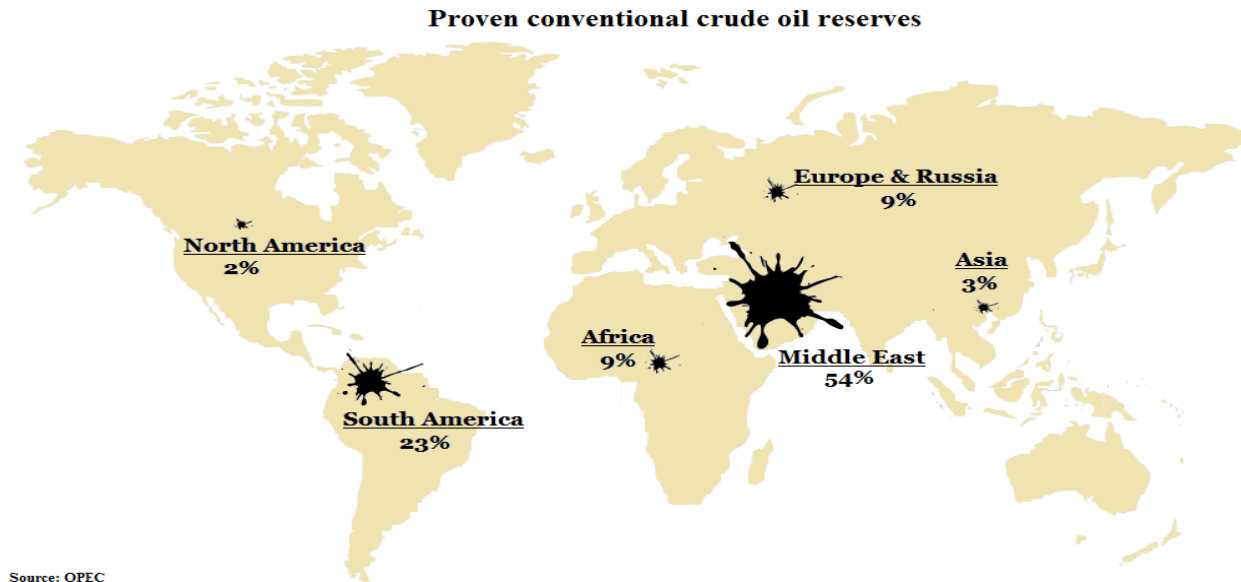
²⁴⁴Peter Maass, *Crude World – The Violent Twilight of Oil*, p. 196

Prilog 2. Tabela 2.²⁴⁵

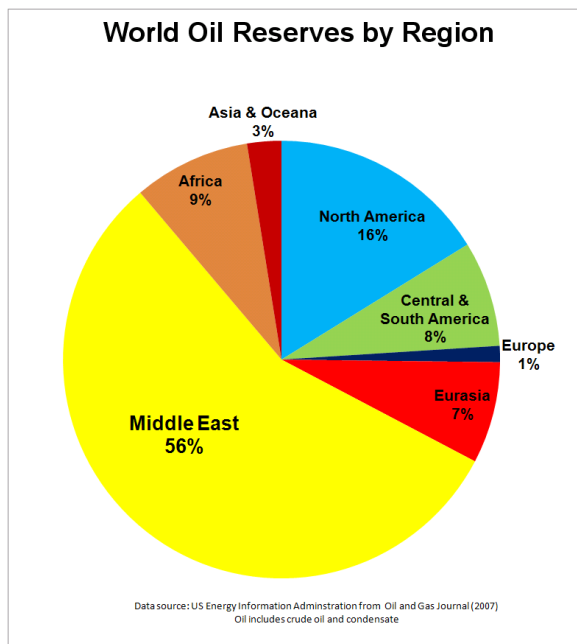
Country	Proven Oil Reserves (bil barrels)	Oil Production Per Day
Saudi Arabia	265	8,400,000
Iran	137	3,700,000
Iraq	115	2,700,000
UAE	98	2,300,000
Kuwait	102	2,300,000
Libya	46	1,600,000
Algeria	12	1,300,000
Qatar	25	820,000
Oman	6	810,000
Egypt	4	742,000
Syria	3	376,000
Yemen	3	298,000

²⁴⁵ <https://www.google.rs/search?q=world+crude+oil+reserves&client=firefox-a&hs=AzK&sa=X&rls=org.mozilla:en-US:official&channel=sb&tbm=isch&tbo=u&source=univ&ei=AUrBU-ipFsKk0QWapYH4Ag&ved=0CDsQsAQ&biw=1366&bih=657#facrc=&imgdii=&imgsrc=sKht35G2WZsUWM%253A%3B0WB3pqNs9w7zpM%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.marketoracle.co.uk%252Fimages%252F2011%252FMar%252Fcrude-oil-6-2.gif%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.marketoracle.co.uk%252FArticle26731.html%3B495%3B408>, 10.03.2014

Prilog 3. Slika 1.²⁴⁶



Prilog 4. Grafikon 1.²⁴⁷



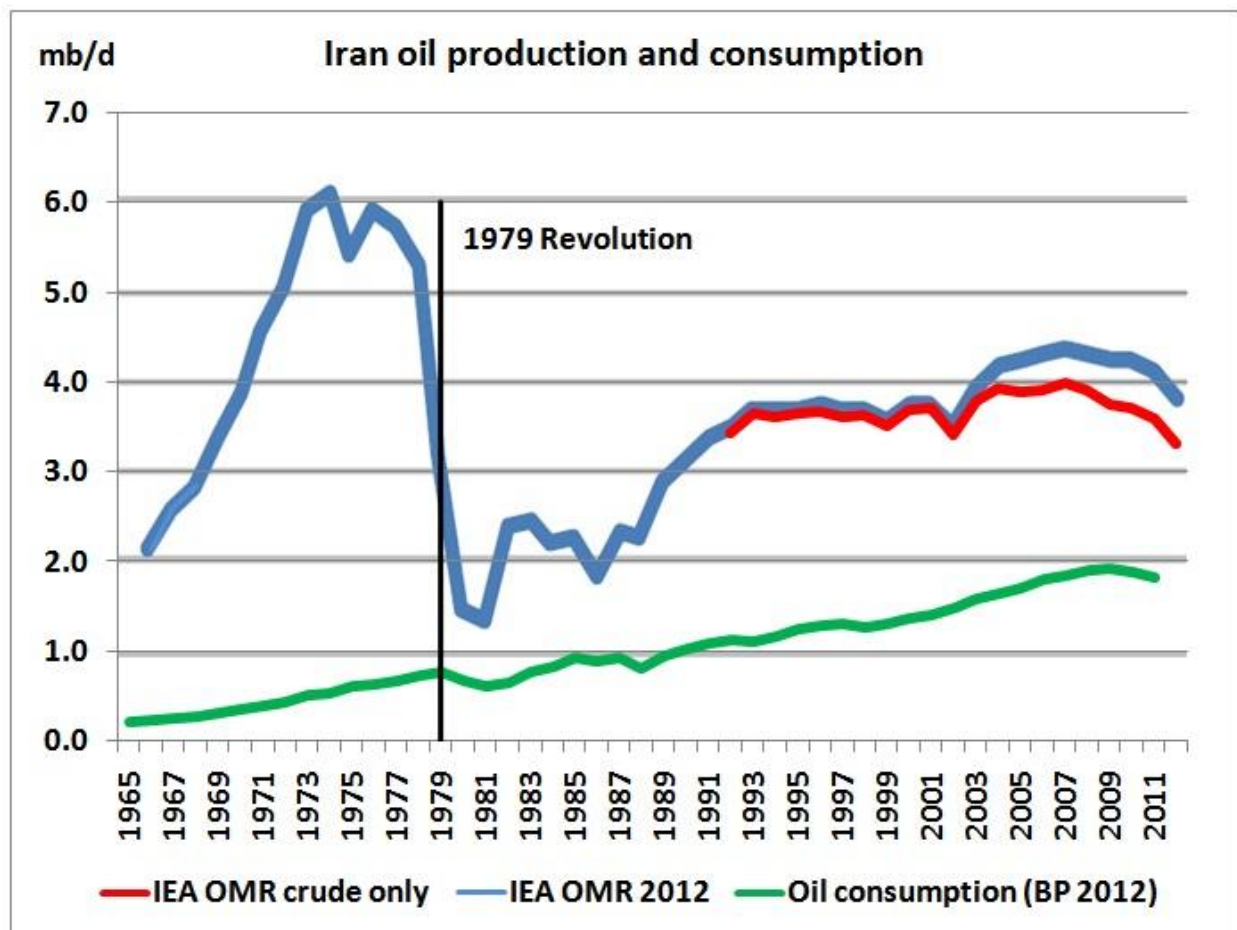
²⁴⁶ [²⁴⁷ \[81\]\(https://www.google.rs/search?q=world+crude+oil+reserves&client=firefox-a&hs=AzK&sa=X&rls=org.mozilla:en-US:official&channel=sb&tbm=isch&tbo=u&source=univ&ei=AUrBU-ipFsKk0QWapYH4Ag&ved=0CDsQsAQ&biw=1366&bih=657#channel=sb&q=Iran+crude+oil+reserves&rls=org.mozilla:en-US:official&tbm=isch&facrc=_&imgdii=_&imgrc=CTI68F504DOMhM%253A%3BBhcut1MFFlts_M%3Bhttp%253A%252F%252Fupload.wikimedia.org%252Fwikipedia%252Fcommons%252Ffa%252FWorld_Oil_Reserves_by_Region.PNG%3Bhttp%253A%252F%252Fen.wikipedia.org%252Fwiki%252FOil_reserves%3B795%3B874, 10.03.2014.</p>
</div>
<div data-bbox=\)](https://www.google.rs/search?q=world+crude+oil+reserves&client=firefox-a&hs=AzK&sa=X&rls=org.mozilla:en-US:official&channel=sb&tbm=isch&tbo=u&source=univ&ei=AUrBU-ipFsKk0QWapYH4Ag&ved=0CDsQsAQ&biw=1366&bih=657#facrc=_&imgdii=_&imgrc=C_n12aPnEwxPyM%253A%3BkeksF_Oysji9dM%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.bqdoha.com%252Fwp-content%252Fuploads%252F2013%252F09%252FProven-oil-reserves.png%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.bqdoha.com%252F2013%252F09%252Fgulf-explained-40-maps-part-2%3B1001%3B572, 10.03.2014.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Prilog 5. Slika 2.²⁴⁸



Prilog 6. Grafikon 2.²⁴⁹

²⁴⁸https://www.google.rs/search?q=world+crude+oil+reserves&client=firefox-a&hs=AzK&sa=X&rls=org.mozilla:en-US:official&channel=sb&tbm=isch&tbo=u&source=univ&ei=AUrBU-ipFsKk0QWapYH4Ag&ved=0CDsQsAQ&biw=1366&bih=657#facrc=&imgdii=C_n12aPnEwxPyM%3A%3B5YkfxDJ5A7HKhM%3BC_n12aPnEwxPyM%3A&imgrc=C_n12aPnEwxPyM%253A%3BkeksF_Oysjj9dM%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.bqdoha.com%252Fwp-content%252Fuploads%252F2013%252F09%252FProven-oil-reserves.png%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.bqdoha.com%252F2013%252F09%252Fgulf-explained-40-maps-part-2%3B1001%3B572_10.03.2014



²⁴⁹ [83](https://www.google.rs/search?q=world+crude+oil+reserves&client=firefox-a&hs=AzK&sa=X&rls=org.mozilla:en-US:official&channel=sb&tbm=isch&tbo=u&source=univ&ei=AUrBU-ipFsKk0QWapYH4Ag&ved=0CDsQsAQ&biw=1366&bih=657#channel=sb&q=Iran+crude+oil+reserves&rls=org.mozilla:en-US:official&tbm=isch&facrc=&imgdii=ob0C036pR32buM%3A%3BUmlKPI2oy05fsM%3Bob0C036pR32buM%3A&imgrc=ob0C036pR32buM%253A%3BoS9O - ckNCA91M%3Bhttp%253A%252F%252Fcrudeoilpeak.info%252Fwp-content%252Fuploads%252F2012%252F01%252FIran_crude_oil_production_2008_2009_by_source.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fcrudeoilpeak.info%252Firan-playing-war-games-but-not-in-video-arcaes%3B487%3B296, 10.03. 2014.</p>
</div>
<div data-bbox=)

